

जमीन आणि इतर संसाधने: खालिया समानतेच्या अधिकारी आहेत का?

सीमा कुलकर्णी
स्नेहा भट

जमीन आणि इतर संसाधने: ख्यासमानतेच्या अधिकारी आहेत का ?

महाराष्ट्रातील परिस्थितीचा आढावा आणि पुढील दिशा

सीमा कुलकर्णी
स्नेहा भट

जमीन आणि इतर संसाधने: क्षिया समानतेच्या अधिकारी आहेत का?
महाराष्ट्रातील परिस्थितीचा आढावा आणि पुढील दिशा

© सीमा कुलकर्णी, स्नेहा भट

सोपेकॉम (Society for Promoting Participative Ecosystem Management)

मे २०१७

छायाचित्रे : सोपेकॉमच्या विविध अभ्यासांमधून

मुख्यपृष्ठ, रेखाचित्रे व मांडणी : प्राईम एंटरप्राईझेस, पुणे

संपर्क : सोपेकॉम, १६; काळे पार्क, सोमेश्वरवाडी रोड, पाषाण, पुणे ४११००८

फोन नंबर : ०२० २०२५११६८

www.soppecom.org

seemakulkarni2@gmail.com, bhatsneha@gmail.com

देणगी मूल्य : रु. ३०/-

ऋणनिर्देश

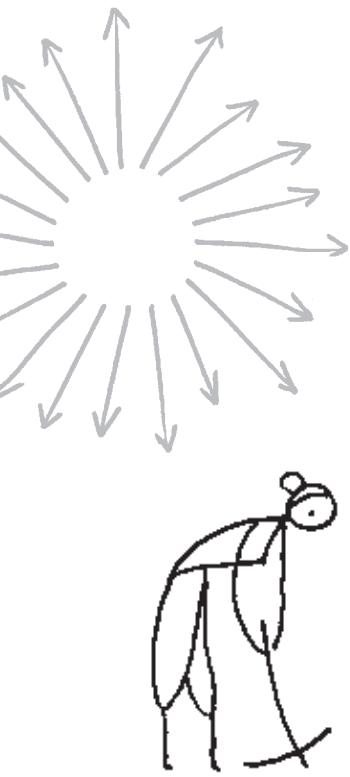
ही पुस्तिका तयार करत असताना सोपेकॉमने आजवर महिला, जमीन, पाणी आणि संसाधने ह्या विषयांवर वेळोवेळी केलेल्या अभ्यासांमधून आलेल्या अनुभवाचा वाटा मोठा आहे. ह्या सर्व अभ्यासांमध्ये आम्हाला ज्यांचे सहकार्य मिळाले, त्या सर्वांच्या नावांचा उल्लेख ह्याठिकाणी करणे अवघड आहे. परंतु वेळोवेळी आम्हांला सहकार्य केलेल्या सर्वांचे आम्ही आभारी आहोत.

ह्यामध्ये सोपेकॉमने २०१५ मध्ये Collective for Advancing Knowledge and Action for Women's Livelihoods Rights च्या माध्यमातून केलेल्या ह्या विषयावरील अभ्यासाचा उल्लेख करावा लागेल. ह्या अभ्यासात महाराष्ट्र, गुजराथ आणि उत्तर प्रदेश मधील प्रत्येकी एका केस स्टडीचा समावेश होता. ह्या अभ्यासात आमच्या बरोबर सहभागी झालेले आमचे सहकारी आणि ह्या अभ्यासासाठी आम्हांला अर्थसहाय्य केलेली आनंदी ही संस्था यांचे आम्ही आभारी आहोत.

मागील एक वर्षापासून ह्या विषयावर महाराष्ट्रात काम करताना ह्या पुस्तिकेचा पाया तयार झाला. ह्या सर्व प्रक्रियेत सामील असणाऱ्या सर्वांचे विशेष आभार मानणे आम्हांला आवश्यक वाटते. सर्वात प्रथम सोपेकॉम च्या बरोबर ह्या प्रक्रियेत सहभागी असणाऱ्या आय एल एस लॉ कॉलेज, स्त्री अभ्यास केंद्राच्या जया सागडे आणि प्रसन्ना इनवल्ही ह्यांचे विशेष आभार. तसेच ह्या प्रक्रियेसाठी अर्थसहाय्य देणाऱ्या स्विसएड ईंडिया ह्या संस्थेचेही आम्ही आभारी आहोत. ह्या प्रक्रियेत सातत्याने आमच्या बरोबर असणाऱ्या छाया दातार ह्यांचे विशेष धन्यवाद. महाराष्ट्रात सुरु झालेल्या ह्या प्रक्रियेला राष्ट्रीय पातळीवरील नेटवर्क शी जोडून घेणाऱ्या महिला किसान अधिकार मंच (मकाम) मधल्या आमच्या सहकार्याचे आम्ही आभारी आहोत.

मागच्या एक वर्षात महाराष्ट्रातील विविध संस्था-संघटनांशी वेळोवेळी झालेल्या चर्चामधून ह्या विषयाबद्दलचे जे मुद्दे समोर आले त्यांचा समावेश ह्या पुस्तिकेमध्ये करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ह्या सर्व चर्चामध्ये सहभागी झालेल्या महाराष्ट्रातील संस्था-संघटनांच्या सहभागाशिवाय हे काम पूर्ण होऊ शकले नसते. त्यांच्या उत्स्फूर्त सहभागासाठी आम्ही त्यांचे आभारी आहोत. ■

प्रस्तावना

विकसनशील देशांमध्ये शेतीची जबाबदारी प्रामुख्याने स्थिया उचलतात आणि एकूण अन्नधान्यापैकी ६० ते ८० टक्के अन्नधान्य पिकविण्यामध्ये त्यांचा हात असतो असे दिसून येते. परंतु शेतीमध्ये एवढा मोठा सहभाग असून देखील, त्याप्रमाणात जमिनीवर त्यांची मालकी असलेली मात्र दिसून येत नाही. केवळ जमिनीवरच नाही तर इतर मालमत्ता आणि संसाधने यावर मालकी हक्क नसल्याने अन्न, उत्पन्न आणि निवारा याबाबतीत त्या नेहमीच असुरक्षित असतात. वर्ल्ड इकोनॉमिक फोरमची जगाची आकडेवारी विचारात घेतली तर ज्याचे मोल मिळत नाही अशा कामांपैकी ६६% काम स्थिया तर ३४% काम पुरुष करतात असे दिसते.

देशभरातील वेगवेगळ्या उदाहरणांवरून हे दिसून आले आहे की संसाधनावर हक्क मिळाल्यास ग्रामीण आणि आदिवासी महिलांच्या उपजीविकेच्या संधी वाढतात. असे असले तरी सध्याचे कायदे, सरकारी धोरणे तसेच सामाजिक प्रथा ह्या महिलांच्या मालमत्तेवरील हक्काचा पुरस्कार करण्यासाठी सकारात्मक नाहीत. ज्याठिकाणी कायदे आहेत त्याठिकाणी त्याबद्दलची जाणीव जागृती नसल्याने त्यांची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे होऊ शकत नाही. महाराष्ट्रात जमिनीच्या हक्काबद्दल वेगवेगळ्या भागांमध्ये काम झालेले असले तरी इतर भागांमध्ये त्याचा प्रसार आणि प्रचार म्हणावा तसा झालेला नाही.

जागतिक पातळीवर ग्रामीण महिलांच्या हक्कांची ओळख पटायला लागलेली आहे. CEDAW (Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women) च्या कलम १४ च्या ३४ व्या सुचनेवरून हे स्पष्ट होते^१. तसेच ग्रामीण महिलांशी संबंधित १४ व्या कलमामध्ये असे सांगितले आहे की सर्व सदयांनी - १) राष्ट्रीय पातळीवरील धोरणांचा ग्रामीण महिला आणि महिला शेतकऱ्यांच्या बद्दल स्थानिक संदर्भामध्ये विचार करावा २) समानता साधण्यासाठी महिला शेतकऱ्यांचे अधिकार बळकट करावेत. CEDAW च्या ३४ व्या सर्वसाधारण सूचनेमध्ये एकात्मिक धोरणाच्या माध्यमातून ग्रामीण महिलांच्या अन्न आणि पोषणावरील हक्क स्पष्टपणे मान्य केला असून सदस्य देशाने पुढील गोर्टीवरील त्यांचा हक्क मान्य करून त्याचे संरक्षण करावे असे नमूद केले आहे - अ) नैसर्गिक आणि उत्पादक संसाधनांच्या मालकीचा, त्यांचा वापर आणि त्यांचे नियोजन करण्याचा हक्क, ब) योग्य काम आणि सामाजिक सुरक्षेचा हक्क क) आरोग्य सेवेचा हक्क. ३) उत्पादन, प्रक्रिया, वितरण, बाजारपेठेची उपलब्धता, व्यापार आणि गुंतवणूक ह्यामधील महिलांचा सहभाग वाढविणे. परिषदेने ग्रामीण महिलांमधील वेगवेगळे गट, तसेच वंचित गटांचा विचार करून एक समग्र रचना दिली आहे.

ह्या आंतरराष्ट्रीय नियमावलीला धरून भारताच्या २०१६ च्या नवीन महिला धोरणामध्ये^२ ग्रामीण महिला शेतकऱ्यांसाठी असणारी धोरणे बळकट करून, बदलत्या समाजातील महिलांचे प्रश्न जाणून घेऊन, आणि

१. http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/INT_CEDAW_GEC_7933_E.pdf

२. <http://wcd.nic.in/sites/default/files/draft%20national%20policy%20for%20women%202016.pdf>

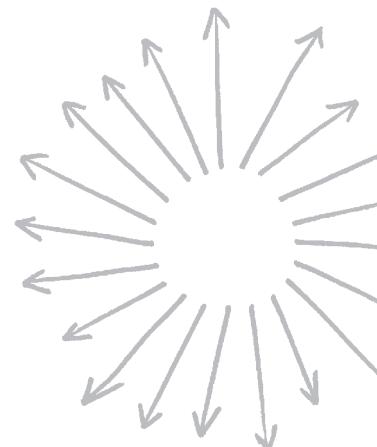
महिलांचा संसाधने, सेवा आणि सामाजिक सुरक्षा यावरील हक्क प्रस्थापित करून त्यांचे सबलीकरण करण्याच्या दृष्टीने विचार करण्यात आलेला आहे. राष्ट्रीय महिला धोरणाच्या शेती आणि उपजीविकेच्या एकात्मिक दृष्टीकोनामध्ये महिलांसाठी शेती आधारित प्रशिक्षणे आणि शेती तसेच बिगर शेती उद्योगांसाठी कौशल्य विकास तसेच जमिनीवरील मालकीचा आणि पोषणाचा अधिकार यांचा समावेश आहे. राष्ट्रीय महिला आयोगातर्फे महिलांचा आवाज धोरणांच्या निर्मितीमध्ये समाविष्ट होण्याच्या दृष्टीने वेगवेगळे प्रयत्न चालू आहेत. महाराष्ट्राच्या राज्य महिला धोरणामध्येही ग्रामीण आणि आदिवासी महिलांच्या संसाधने तसेच कर्ज, शासकीय योजना, आणि अनुदान आणि बाजारपेठ यांवरील अधिकाराचा विचार करण्यात आलेला आहे.

महाराष्ट्रातील जमिनीच्या हक्कासंबंधीचे लढे

महाराष्ट्रामध्ये दलित, आदिवासी आणि महिलांच्या अधिकारांसाठीच्या लढ्यांचा मोठा इतिहास आहे. आदिवासींच्या जमिनीवरील हक्कासाठीच्या लढ्याचे एक महत्वाचे उदाहरण म्हणजे ७० च्या दशकात धुळे जिल्ह्यातील शहादा येथे श्रमिक संघटनेने गुजर समाजाच्या जमीन एकत्रीकरणाच्या विरोधात केलेला लढा. त्याचप्रमाणे डॉ आंबेडकरांचे सहकारी दादासाहेब गायकवाड ह्यांच्या नेतृत्वाखाली ५० आणि ६० च्या दशकात दलितांच्या जमिनीवरील हक्कासाठी झालेला लढा महत्वपूर्ण आहे. १९८६ मध्ये दलित आणि आदिवासी हक्कांवर काम करणाऱ्या संघटना महाराष्ट्र कष्टकरी आंदोलन समिती ह्या नावाने एकत्र आल्या आणि पुढे ह्या संघटनेला शोषित जन आंदोलन म्हणून ओळखले जाऊ लागले. शोषित जन आंदोलनाचे काम प्रामुख्याने ठाणे, पालघर आणि रायगड जिल्ह्यात चालू आहे.

ज्याठिकाणी महिलांच्या जमिनीवरील हक्कांचा विचार केला गेला आहे, असे प्रयत्न थेडे आहेत. अशा लढ्यांपैकी एक प्रमुख उदाहरण म्हणजे शेतकरी संघटनेची ‘लक्ष्मी मुक्ती’ मोहीम. १९८९ मध्ये संघटनेचे नेते शरद जोशी ह्यांनी संघटनेच्या कार्यकर्त्याना आर्धी मालमत्ता घरातील महिलेच्या नावावर करण्याचे आवाहन केले आणि ह्या मोहिमेची सुरुवात झाली. दुसरा असा एक प्रयत्न म्हणजे रायगड जिल्ह्यातील आदिवासी हक्क सुरक्षा संघटनेच्या वैशाली पाटील ह्यांनी केलेला आदिवासी महिलांच्या घरठाणाच्या जमिनीसाठीचा लढा. त्याचबरोबर बाळकृष्ण रेणके ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली भटक्या विमुक्त जातींमधील लोक घर आणि उपजीविकेसाठी जमिनीचा तुकडा, आणि ती कसण्यासाठी पाणी आणि कर्ज ह्याची मागणी करत आहेत.

महाराष्ट्रात विधवा परित्यक्ता महिलांच्या जमीन आणि इतर हक्कांसाठी अनेक संघटना काम करत आहेत. स्त्री मुक्ती संघर्ष चळवळ हे त्यापैकी एक प्रमुख उदाहरण. १९८९ मध्ये स्त्री मुक्ती संघर्ष चळवळीच्या माध्यमातून सांगली जिल्ह्यातील विधवा-परित्यक्ता स्थियांनी घरासाठी जागा मिळविण्याच्या मागणीसह मोठा लढा दिला. आंदोलनामुळे तात्कालीन जिल्हाधिकारी यांना गावठाण विस्तार जेथे होईल तेथे प्राधान्याने परित्यक्ता/विधवा स्थियांना घरासाठी जागा देण्यात येईल असा निर्णय घ्यावा लागला. ह्या निर्णया नंतर सांगली

जिल्ह्यातील ५ गावांमध्ये विधवा-परित्यक्ता स्थियांना प्रत्येकी १५०० चौरस फुट जागा मंजूर करण्यात आली. अर्थात हा निर्णय केवळ सांगली जिल्ह्यापुरता मर्यादित राहिला. अशाप्रकारची मागणी जर आज अनेक भागातून उभी राहिली तर महाराष्ट्र शासनाला असा निर्णय घेण्यास भाग पाडता येईल.

आज जमीन, पाणी, जंगल ह्यासारख्या संसाधनांच्या परिस्थितीमध्ये झापाण्याने बदल होत आहे. जमीन जंगले पाणी या सर्व संसाधनाच्या वापरामध्ये अनेक बदल होत आहेत. शेतीखालील जमीनी मोठ्या प्रमाणात विकासाच्या नावाखाली शेतकऱ्यांकडून लुबाडल्या जात आहेत. तसेच जंगलांचा लिलाव केला जात आहे. शेतीचे पाणी उद्योगासाठी वळवले जात आहे. शहरे मोठी होत आहेत व त्यांची जमीन व पाण्याची गरज देखील वाढत चालली आहे. शेतीमध्येही अन्नधान्याखालील जमीन कमी होऊन नगदी पिकांखालील जमीन वाढते आहे. कंत्राटी शेतीची (contract farming) संकल्पना मूळ धरते आहे. संसाधनांवर हक्क प्रस्थापित करण्याचे भांडवली क्षेत्राचे प्रयत्न दिवसेंदिवस वाढत आहेत. भूसंपादन कायद्यामध्ये बदल करण्यात आलेला आहे. आणि त्याचबरोबर ह्या सर्व घटकांचा सामना करणारे लढे ही एका बाजूला सुरु आहेत. हे सर्व विषय हाताळण्याची ह्या पुस्तिकेची व्यापी जरी नसली तरी त्याचे भान निश्चितच आहे. महिलांच्या संसाधनांवरील हक्कांचा विचार करत असताना ह्या सर्व व्यापक पार्श्वभूमीच्या संदर्भाने काही प्रमुख मुद्यांची मांडणी करण्याचा हा प्रयत्न आहे. महाराष्ट्रात या विषयावर काम करणाऱ्या गटांना ह्याचा उपयोग होईल अशी आशा आहे.

पुस्तिकेची रचना

पुस्तिकेच्या पहिल्या भागात महाराष्ट्राची काही आकडेवारी दिलेली आहे. या आकडेवारीमध्ये सुरुवातीला समाजातील एकूण स्थियांचे स्थान यासंबंधी आज महाराष्ट्रात काय चित्र दिसते आहे यासंबंधीची आकडेवारी दिली असून त्यानंतर जमीन आणि शेती संदर्भातील आकडेवारीची मांडणी केली आहे. दुसऱ्या भागात जमीन आणि त्यावरील महिलांचा अधिकार यासंदर्भातील काही प्रमुख कायदे आणि शासन निर्णय यांचा आढावा घेतला आहे. तिसऱ्या भागात सोपेकांमने नुकत्याच केलेल्या अभ्यासाच्या अनुषंगाने शेती-जमीन, त्यामधील महिलांचा सहभाग आणि संसाधनांवरील हक्क या संदर्भात महाराष्ट्रात काय चित्र दिसते आहे याबद्दल चर्चा केली आहे. याच अभ्यासामधून एक गोष्ट प्रामुख्याने समोर आली होती ती म्हणजे जमिनीवर हक्क नसतानाही जमीन खंडाने घेऊन शेती करणाऱ्या महिलांचे प्रयोग. ह्याबद्दल आज महाराष्ट्रात काय परिस्थिती आहे ह्याच्या बरोबरीनेच केरळमध्ये झालेल्या अशा प्रकारच्या प्रयोगाचे एक उदाहरण घेऊन महाराष्ट्रात भविष्यात काय करता येऊ शकेल याबद्दलची मांडणी चौथ्या भागात केली आहे. तर शेवटच्या पाचव्या भागामध्ये या सर्व चर्चेमधून महिलांच्या जमिनीवरील हक्कांच्या संदर्भात काय मागण्या उभ्या राहू शकतात ह्याबद्दल मांडणी केली आहे. ■

भाग १ / महाराष्ट्राची आकडेवारी

लिंग गुणोत्तर, शिक्षण आणि वैवाहिक स्थिती

कोष्टक १ - २०११ च्या जणगणनेनुसार लिंग गुणोत्तर (प्रत्येक १००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या),
शिक्षण अणि वैवाहिक स्थिती

	एकूण	ग्रामीण	शहरी
लिंग गुणोत्तर - पूर्ण लोकसंख्या	९२९	९५२	९०३
लिंग गुणोत्तर - ० ते ६ वयोगट	८९४	८९०	८९९
साक्षरतेचे प्रमाण - महिला (७+ वर्षे) (टक्केवारी)	७६	६९	८५
विधवा / विभक्त / घटस्फोटीत महिलांची कधीतरी विवाह झाला आहे (ever married) अशा महिलांशी टक्केवारी	१५	१६	१४

ख्रोत - जनगणना, २०११

२००९ च्या जनगणने प्रमाणे ० ते ६ वयोगटातील मुलींचे प्रमाण ग्रामीण आणि शहरी भागासाठी अनुक्रमे ९१६ आणि ९०८ असे होते. २०११ मध्ये या प्रमाणात आणखी घट झाली आहे. लिंगगुणोत्तरामध्ये होणारी ही घट चिंतेचा विषय आहे.

शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण महिलांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण अजूनही कमी आहे. तसेच पुरुषांच्या तुलनेत महिलांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाणही कमी आहे [पुरुषांमधील साक्षरता – एकूण (८८%), ग्रामीण (८५%), शहरी (९२%)] तसेच राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या अहवालातील (अहवाल ५३७) आकडेवारी पाहिल्यास ग्रामीण महिलांमध्ये १० वी आणि त्यापुढे शिक्षण घेतलेल्या महिलांचे प्रमाण कमी आहे असे दिसून येते. ह्यामुळे महिलांच्या रोजगाराच्या संर्धीवर मर्यादा येतात.

कधीतरी विवाह झाला आहे अशा महिलांशी एकूण एकट्या स्त्रियांची (विधवा, वेगळ्या राहणाऱ्या आणि घटस्फोटीत) टक्केवारी १५% आहे. ह्या महिलांच्या गटाला मालमत्तेवर/ संसाधनांवर हक्क मिळविणे पुरुषसत्ताक व्यवस्थेत अधिकच कठीण जाते. त्यामुळे या गटाकडे महिला संघटनांचे विशेष लक्ष असले पाहिजे. विधवा परित्यक्ता स्त्रियांच्या लढ्यामुळे महाराष्ट्रात एकट्या स्त्रियांना रेशन कार्ड, पेन्शन इत्यादी योजनांचा लाभ मिळाला आहे. अलीकडेच तेलंगणा सरकारने एकट्या स्त्रियांसाठी रु. १००० महिना पेन्शन योजना जाहीर केली आहे.

पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छता

कुटुंबासाठी पिण्याचे आणि इतर वापराचे पाणी मिळविण्याची प्राथमिक जबाबदारी कुटुंबातील स्त्रिया पार पाडत असतात. तसेच स्वच्छतेच्या सोयी नसल्यास महिलांना वेगवेगळ्या प्रकारच्या अडचणींना तोंड द्यावे लागते. त्यामुळे याबाबतची आकडेवारी पाहणे महत्वाचे आहे.

कोष्टक २ – पिण्याच्या पाण्याचा मुख्य स्रोत, कुटुंबांची टक्केवारी

पिण्याच्या पाण्याचा स्रोत	ग्रामीण	शहरी	एकूण
प्रक्रिया केलेल्या स्रोतातून नळाने मिळणारे पाणी	३२	८५.७	५६.३
प्रक्रिया न केलेल्या स्रोतातून नळाने मिळणारे पाणी	१८.३	३.४	११.६
झाकलेली विहीर	३.२	१	२.२
न झाकलेली विहीर	२१.१	१.६	१२.२
हातपंप	१५.७	२.८	९.९
ट्यूबवेल / बोअर वेल	७.२	३.८	५.७
झरा	०.६	०.१	०.३
नदी/ कालवा	०.६	०.१	०.४
तलाव	०.५	०.३	०.४
इतर स्रोत	०.९	१.२	१

स्रोत – जनगणना, २०११

ग्रामीण भागात पाणीपुरवठा योजने द्वारे मिळणारे पाणी हे ५०% कुटुंबांचा (३२% प्रक्रिया केलेल्या स्रोतातून तर १८% प्रक्रिया न केलेल्या स्रोतातून) पिण्याच्या पाण्याचा प्रमुख स्रोत आहे. ४७% कुटुंबे विहीरी, बोअरवेल आणि हातपंप ह्यांच्या माध्यमातून भूजलावर अवलंबून आहेत. त्या पाण्याच्या गुणवत्ते बाबत कोणत्याही प्रकारची माहिती उपलब्ध नाही. तसेच ज्यांच्याकडे जमीन आणि विहीरी खोदण्यासाठी पैसा आहे

ते लोक ह्या स्रोतांवर अवलंबून राहू शकतात. पाण्याच्या टंचाईच्या काळात भूमिहीन, गरीब महिलांचे कष्ट अधिकच वाढतात.

कोष्टक ३ – पाण्याच्या स्रोताचे ठिकाण, कुटुंबांची टक्केवारी

	ग्रामीण	शहरी	एकूण
घराच्या आवारात	४२.९	७९.३	५९.४
घराच्या आवाराच्या जवळ	३७.५	१५.६	२७.५
घरापासून दूर	१९.६	५.२	१३.१

स्रोत – जनगणना, २०११

१९.६% कुटुंबांमध्ये पाण्याचा मुख्य स्रोत हा घरापासून दूर आहे. याठिकाणी महिलांना दूरवर चालत जाऊन पाणी आणण्याचे काम करावे लागते व साहजिकच महिलांचा वेळ आणि कष्ट वाढतात.

कोष्टक ४ – स्वच्छतेच्या सोयी, कुटुंबांची टक्केवारी

	घराच्या आवारात शौचालय असणारी कुटुंबे	घराच्या आवारात शौचालय नसणारी कुटुंबे	घराच्या आवारात शौचालय नसणाऱ्या कुटुंबांसाठी पर्याय	
			सार्वजनिक शौचालय	उघड्यावर
ग्रामीण	३८	६२	६.२	५५.८
शहरी	७१.३	२८.७	२१	७.७
एकूण	५३.१	४६.९	१२.९	३४

स्रोत – जनगणना, २०११

ग्रामीण भागातील ६२% कुटुंबांमध्ये स्वतःचे शौचालय नाही. त्यापैकी केवळ ६.२% कुटुंबांना सार्वजनिक शौचालयाची सोय उपलब्ध आहे, परंतु इतरांना उघड्यावर जाण्याशिवाय पर्याय नाही. अलीकडे च सोपेकॉमने (२०१४) केलेल्या अभ्यासामधून असे दिसून येते की शौचालयाची व्यवस्था नसल्यामुळे महिलांचा वेळ वाया जातो, असुरक्षितता वाढते आणि शासिरीक व मानसिक आरोग्यावर अनेक वाईट परिणाम होतात^३.

३. ‘स्वच्छतेच्या अपुच्या सोयी आणि महिलांवर होणारे परिणाम’, २०१४, सोपेकॉम

शेती आणि सिंचन

कोष्टक ५ – राज्यातील प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र (क्षेत्र – ०० हेक्टर)

	१९६०-६१	२०००-०१	२०१४-१५
एकूण तृणधान्ये	१०६०६	९८२४	८०५९
एकूण कडधान्ये	२३४९	३५५७	३४१३
एकूण अन्नधान्य	१२९५५	१३३८२	११४७२
एकूण तेलबिया	१८६८	२५५९	४२११
उस	१५५	६८७	९८७
कापूस	२५००	३०७७	४१९०
तंबाखू	२५	८	१

स्रोत – Economic survey of Maharashtra, 2015-16, Directorate of economics and statistics
(टीप – याठिकाणी कोष्टक संक्षिप्त रूपात दिलेले आहे.)

Economic survey of Maharashtra मधील माहिती पहिली तर महाराष्ट्रातील प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र पहिले तर वेगवेगळ्या पिकांच्या बाबतीत वेगळा कल दिसतो. तांदूळ आणि गव्हाच्या खालचे क्षेत्र वाढले आहे, परंतु त्याही पेक्षा मोठी वाढ इतर तृणधान्यामध्ये झालेली दिसून येते. ह्याउलट ज्वारी आणि बाजरी खालचे क्षेत्र कमी झाले आहे. परंतु एकूण अन्नधान्याखालील क्षेत्र पहिले तर २०००-२००१ च्या तुलनेत मागच्या पंधरा वर्षात अन्नधान्याखालील क्षेत्रामध्ये १९,१०,००० हेक्टर एवढी घट झाली आहे. ह्याउलट ऊसाच्या क्षेत्रात ३०,००० हेक्टर तर कापसाच्या क्षेत्रात १,११,३०० हेक्टर एवढी वाढ झाली आहे. अन्नधान्याखालील क्षेत्रामध्ये झालेल्या घटीचा संबंध अन्नसुरक्षा, आहारातील पोषण आणि पर्यायाने महिलांच्या आरोग्याशी आहे.

कोष्टक ६ – राज्यातील सिंचित क्षेत्र

वर्ष	सिंचित क्षेत्र (००० हेक्टर)				एकूण सिंचित क्षेत्राची एकूण लागवड केलेल्या क्षेत्राशी टक्केवारी
	विहीर	इतर स्रोत	निव्वळ (Net)	एकूण (Gross)	
१९६०-६१	५९५	४७७	१०७२	१२२०	६.५
१९७०-७१	७६८	५७९	१३४७	१५७०	८.४
१९८०-८१	१०५५	७८०	१८३५	२४१५	१२.३
१९९०-९१	१६७२	९९९	२६७१	३३१९	१५.२
२०००-०१	२२६२	९८७	३२४९	३८५२	१७.८
२००९-१०	२१५९	११६२	३३२१	४०५०	१७.९

स्रोत – Economic survey of Maharashtra, 2015-16, Directorate of economics and statistics

महाराष्ट्रातील एकूण सिंचनाखालील (विहीरी आणि इतर स्रोत मिळून) क्षेत्र हे केवळ १७.९% आहे. ह्या सिंचित क्षेत्राची विभागणी राज्यात असमानपणे झालेली आहे. महिलांच्या बाबतीत विचार करायचा झाला तर सिंचनाबाबत महिलांचा सहभाग अतिशय नगण्य असा आहे. सिंचनाचा वापर कसा असावा, त्याचे हक्क कोणत्या आधारावर ठरवावे, विहीरी कोणाच्या नावावर असाव्यात, पाणी वापर संस्थेचे सभासद कोण असावेत या सर्व बाबतीत ग्रामीण पातळीवर महिलांचा सहभाग जवळपास नाही. त्याचे मुख्य कारण हे एकूण वर्ग, जात व पुरुषप्रधान व्यवस्थेशी निगडीत आहे. ज्याची जमिनीवर मालकी त्याचा पाण्यावर अधिकार हे सार्वत्रिकपणे मान्य केले गेले आहे. सार्वजनिक सिंचन व्यवस्था (म्हणजे सार्वजनिक खर्चातून निर्माण झालेली भूपृष्ठवरील पाण्याची व्यवस्था उदा. धरणे व कालव्याद्वारे केलेले पाण्याचे वितरण) तर लाभक्षेत्राच्या विचारसरणीतच अडकून राहिली आहे. ज्याची जमीन लाभक्षेत्रात त्याच्याच मालकीचे पाणी ह्या तत्त्वामुळे दलित, आदिवासी व महिला यातून अपेआपच वगळले जातात. सोपेकॉमच्या काही अभ्यासातून असे लक्षात येते की दलित व आदिवासींच्या मालकीच्या ज्या काही थोड्याथोडक्या जमिनी आहेत त्या लाभक्षेत्राच्या बाहेरच आहेत^४. महिलांच्या नावे बहुतेक ठिकाणी जमिनीची मालकीच नाही. असे असल्यामुळे सिंचनापासून हे घटक वंचितच राहिले आहेत. विहीरींची मालकी, पाणलोट विकास समित्यांचे सभासद, पाणी वापर संस्थांचे सभासद याबाबतीतली जात, वर्ग, लिंग निहाय अशी माहितीच आज उपलब्ध नाही.

महाराष्ट्रात सार्वजनिक सिंचन क्षेत्रात जवळपास ३००० पाणी वापर संस्था निर्माण केल्या आहेत. त्यातील निम्म्या संस्था कार्यरत आहेत असे म्हटले जाते. सोपेकॉम व या क्षेत्रात काम करणाऱ्या देशभरातील संस्था संघटनांच्या रेट्यामुळे अनेक राज्यामध्ये प्रत्येक पाणी वापर संस्थेच्या व्यवस्थापन समितीवर किमान ३ तरी महिला असणे कायद्याने अनिवार्य झाले आहे. महाराष्ट्रात हा कायदा २००५ मध्ये पास झाला. महाराष्ट्रात तरी

४. Assessing Social and Gender Equity in the Water Sector, 2011, SOPPECOM
<http://soppecom.org/publications-policy.htm>

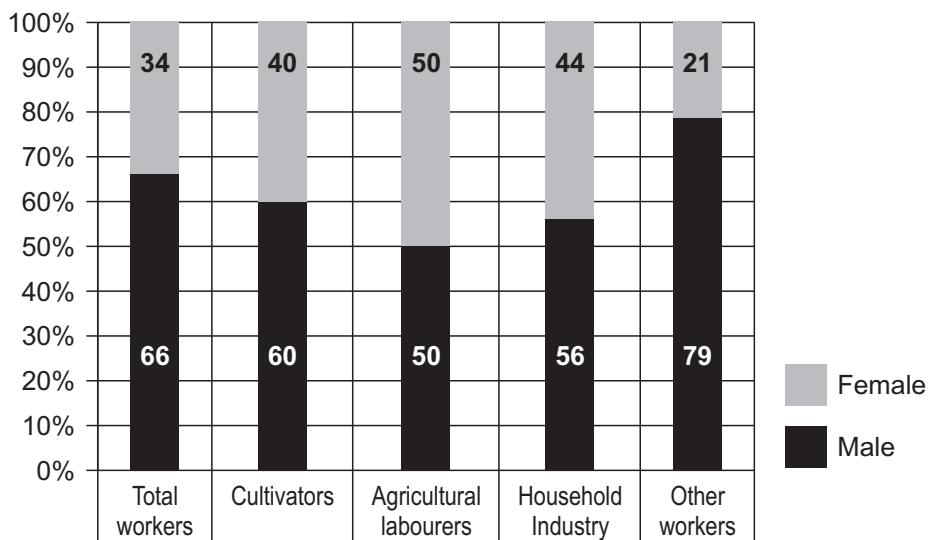
आज त्यामुळे किमान ४५०० ते ५००० महिला सार्वजनिक सिंचन क्षेत्रात असायला हव्यात. अर्थात त्यासाठी सामाजिक व्यवस्थेचा पगडा व नियोजन, बजेट व मुख्यत: इच्छाशक्तीचा संपूर्ण अभाव यामुळे प्रत्यक्षात महिला सिंचनाच्या नियोजनात सक्रीय नाहीत असेच चित्र आहे.

हे चित्र बदलायचे असल्यास जलसंपदा विभाग, जलसंधारण विभाग, पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग या सर्व विभागानी महिला व सामाजिक न्याय या दृष्टीने पाण्याच्या संदर्भात एक श्वेतपत्रिका काढण्याची गरज आहे. त्यात महिला व इतर वंचित घटकंच्या दृष्टीने कार्यक्रम व त्यासाठी आवश्यक असे बजेट याची मांडणी असली पाहिजे.

शेतीमधील सहभाग आणि संसाधनांवरील हक्क

शेतीमधील बहुतेक कामाचे ओळे महिला उचलतात. शेतीमधील बहुतेक सर्व कष्टाची, किचकट, वेळखाऊ कामे महिला करत असतात. परंतु संसाधनांवर त्यांची मालकी किंवा त्यांच्याशी संबंधित निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा सहभाग मात्र त्याप्रमाणात असलेला दिसून येत नाही.

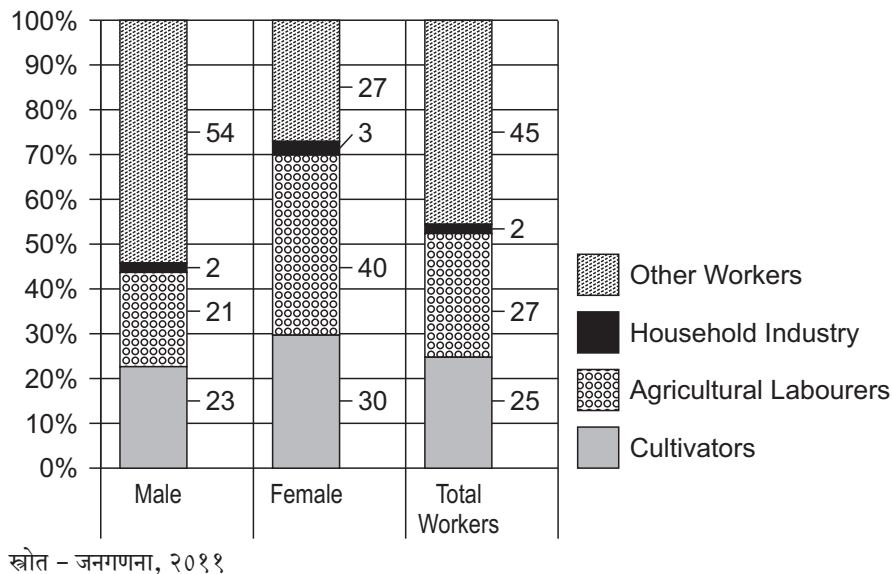
तक्ता १ – कामगारांच्या वर्गाप्रमाणे महिला आणि पुरुषांची टक्केवारी

स्रोत – जनगणना, २०११

ह्या तक्त्यावरून दिसून येते की एकूण शेती करणाऱ्यांपैकी ४०% तर एकूण शेतमजुरांपैकी ५०% ह्या महिला आहेत. तसेच खालच्या तक्त्यातून जे चित्र दिसते आहे त्याप्रमाणे एकूण पुरुष कामगारांपैकी शेती करणाऱ्या पुरुषांची टक्केवारी २३% तर शेतमजुरांची टक्केवारी ३०% आहे. पण हेच प्रमाण महिलांसाठी अनुक्रमे ३०% आणि ४०% एवढे अधिक आहे.

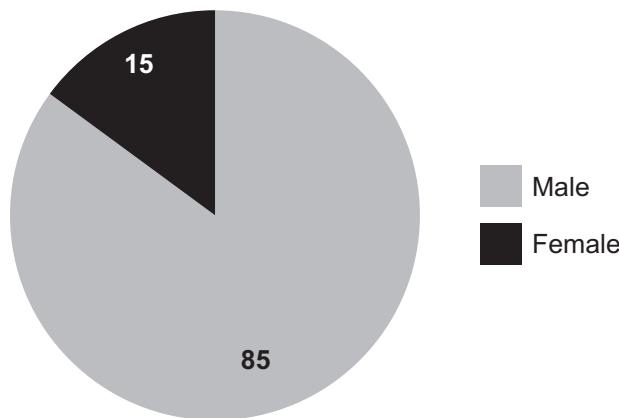
तत्का २ – महिला आणि पुरुष कामगारांमध्ये कामगाराच्या वर्गाची टक्केवारी, २०११ ची जनगणना

स्रोत – जनगणना, २०११

शेतीमध्ये असणारे महिलांचे हे योगदान जमिनीच्या मालकीमध्ये मात्र परावर्तीत झालेले दिसत नाही. २०१०-११ च्या कृषी गणने प्रमाणे राज्यातील भूधारक (Operational holders) महिलांचे प्रमाण केवळ १५% आहे. यातून अर्थातच जमीन मालकी सिद्ध होत नाही.

तत्का ३ – महिला आणि पुरुष भूधारकांची टक्केवारी, २०१०-११ ची कृषीगणना

स्रोत – कृषी गणना, २०१०-११

कोष्टक ७ – मार्च २०१५ अखेर पर्यंत देण्यात आलेल्या किसान क्रेडीट कार्डची संख्या

बँक	मार्च २०१५ पर्यंत देण्यात आलेली किसान क्रेडीट कार्ड (संख्या, लाखात)
सहकारी बँक	६५.३०
प्रादेशिक ग्रामीण बँक	४.२५
व्यावसायिक बँक	२१.२५
एकूण	९०.८०

स्रोत – Economic survey of Maharashtra, 2015-16, Directorate of economics and statistics

Economic survey of Maharashtra ह्या अहवालप्रमाणे मार्च २०१५ अखेर पर्यंत राज्यात एकूण ९०.८० लाख किसान क्रेडीट कार्ड देण्यात आली आहेत. ह्याबद्दलची लिंगभाव आधारित विभागणी उपलब्ध नसल्याने ह्यापैकी किती कार्ड महिलांच्या नावाने देण्यात आली हे सांगता येत नाही. अशा प्रकारची माहिती उपलब्ध होण्याची आवश्यकता आहे.

महिलांप्रमाणेच अनुसूचित जाती आणि जमाती ह्या इतर वंचित गटांच्या बाबतीतही संसाधनावरील हक्कांच्या बाबतीत परिस्थिती समान आहे हे दिसून येते.

कोष्टक ८ – महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागातील वेगवेगळ्या वर्गांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीची माहिती, टक्रेवारी, Socio economic caste census, २०११

	एकूण	अनुसूचित जाती	अनुसूचित जमाती	इतर
एकूण कुटुंबे	१७.९२ कोटी	३.३१ कोटी	१.९६ कोटी	१२.६४ कोटी
वंचित कुटुंबे (%)	६०.६१	७२.५८	७८.५८	५४.५८
मजुरीवर अवलंबून असणारी कुटुंबे (%)	५१.१४	६७.२७	५१.३६	४६.८८
भूमिहीन आणि मजुरीवर अवलंबून असणारी कुटुंबे (%)	२९.९७	४५.१५	२९.८४	२६.०२
शेतकरी कुटुंबे (%)	३०.१०	१८.३५	३७.९३	३१.९६
स्वयंचलित वाहन (motor vehicle) असणारी कुटुंबे (दुचाकी, तीनचाकी, चारचाकी, मासैमारीच्या बोटी) (%)	२०.६९	१२.५९	९.७९	२४.५९
स्वतःचे पक्के घर असणारी कुटुंबे (%)	१८.५२	११.२९	६.३६	२२.३१
स्वतःचा फ्रीज असणारी कुटुंबे (%)	११.०४	६.४९	३.४३	१३.४१

स्रोत – Indian Express, ६ जुलै २०१५ (<http://indianexpress.com/article/india/india-others/landlessness-is-higher-among-dalits-but-more-adivasis-are-deprived/>)

Socio economic caste census मधील ही आकडेवारी पहिली तर दिसून येते की संसाधनांची वंचितता अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या कुटुंबांमध्ये इतर कुटुंबांच्या तुलनेने अधिक आहे. नियांची आकडेवारी यात उपलब्ध नाही. ■

मुस्लीम पर्सनल लॉ हिंदू वारसा हक्क कायदा घर दोघांचे लक्ष्मी मुक्ती

भाग २ / कायदेशीर पार्श्वभूमी

व्यक्तिगत कायदे

महिलांना त्यांच्या कुटुंबाकडून मिळणाऱ्या मालमत्तेमधील अधिकार व्यक्तिगत कायद्यानुसार ठरतात. आपल्या देशात प्रत्येक धर्मासाठी वेगळे व्यक्तिगत कायदे आहेत आणि मालमत्तेवरील अधिकार त्यानुसार ठरत असतात. हिंदू, शीख, बौद्ध आणि जैन धर्मियांचे मालमत्ते संबंधातील अधिकार १९५६ साली प्रथम लागू झालेल्या हिंदू वारसा हक्क कायदा ह्या कायद्यानुसार व त्यातील २००५ सालच्या सुधारणेनुसार ठरतात. मुस्लिम, खिश्चन आणि पारशी धर्मियांचे ह्यासंदर्भातील स्वतंत्र कायदे आहेत. तसेच आदिवासी समुदायांमध्ये त्यांचे वेगळे नियम लागू होतात. ह्या सर्व व्यक्तिगत कायद्यांची पुढे थोडक्यात चर्चा केली आहे. कायद्यातील सर्व बाबी सविस्तरपणे मांडलेल्या नसून महिलांच्या मालमत्तेवरील हक्कांच्या संदर्भातील प्रमुख मुद्यांचा आढावा घेतलेला आहे.

हिंदू वारसा हक्क कायदा (सुधारणा २००५)

हिंदू वारसा हक्क कायद्याबदल आजवर बरेच लिखाण झाले आहे. हिंदू वारसा हक्क कायदा प्रथम १९५६ मध्ये लागू झाला. त्यावेळी कायद्याप्रमाणे मुलींना वडिलोपर्जित मालमत्तेमध्ये हक्क मिळाला असला तरी तो मर्यादित होता आणि मुलांच्या बरोबरीचा नव्हता. प्रथम १९९४ मध्ये महाराष्ट्र सरकार तर २००५ मध्ये केंद्र सरकार तर्फे हिंदू वारसा हक्क कायद्यामध्ये बदल करण्यात आला, आणि आता वडिलोपर्जित मालमत्तेमध्ये जन्मानेच मुलींना मुलांच्या समान हक्क मिळतो. कायद्याची अंमलबजावणी सुरु झाली तसे काही मुद्दे उपस्थित होऊ लागले. हा कायदा ९ सप्टेंबर २००५ नंतर जन्माला आलेल्या मुलींनाच लागू होणार का? त्याआधी जन्माला आलेल्या मुलींचे काय? ह्या मुद्यांवर स्पष्टता येण्यासाठी मुंबई उच्च न्यायालयाने एका खंडपीठाची नियुक्ती केली. १४ ऑगस्ट २०१४ रोजी ह्या खंडपीठाने आपला निर्णय दिला. ह्या निर्णयाप्रमाणे न्यायालयाने २००५ नंतर व त्यापूर्वी जन्माला आलेल्या सर्व मुलींचा समान हक्क मान्य केला. असे असले तरी २००५ साली जर ती स्त्री जीवित असेल तरच तिला हा कायदा लागू होतो. त्याचप्रमाणे कायदा लागू होण्यापूर्वी कुटुंबामध्ये मालमत्तेची कायदेशीर वाटणी झाली असेल तर माहिलेला नव्याने वारसा हक्कातील वाटणीसाठी मागणी करता येणार नाही हे ही या खंडपीठाने स्पष्ट केले.

हिंदू वारसा हक्क कायद्यामध्ये पतीच्या मालमत्तेमध्ये पत्नीचा हक्क मात्र मर्यादित आहे. पतीच्या मृत्युनंतर विधवा पत्नीला त्याच्या मालमत्तेमध्ये हक्क मिळतो, मात्र तो हयात असताना त्याच्या जमिनीची वाटणी झाल्यास त्यामध्ये पत्नीला हक्क मिळत नाही.

२००५ च्या सुधारणेमधील आणखी एक बदल म्हणजे कायद्यामधील कलम ४ (२) काढून टाकण्यात आले. हे कलम काढून टाकल्यामुळे हिंदू वारसा हक्क कायद्याला जमिनी संदर्भातील इतर कायदांमुळे मर्यादा येणार नाही हे स्पष्ट झाले. यामुळे राज्यातील सिलिंग, कुळ वहिवाट, तूकडे बंदी कायदा इत्यादी हे हिंदू वारसा हक्क कायद्याच्या (२००५) अंमलबजावणी मध्ये कोणतीही बाधा आणू शकणार नाहीत.

हे सर्व बदल झाले असले तरी हिंदू वारसा हक्क कायद्यामध्ये अजूनही काही महत्वाचे बदल होण्याची आवश्यकता आहे. त्यापैकी प्रमुख मुद्दा म्हणजे कायद्याच्या कलम ३० प्रमाणे व्यक्तीला आपल्या मालमत्तेचे मृत्युपत्राद्वारे हवे तसे वाटप करण्याचा हक्क आहे. ह्यामुळे कायद्याने मुर्लींना समान हक्क दिलेला असला तरी प्रत्यक्षात तो डावलला जाण्याची शक्यता असते. त्यामुळे तसे न होण्याच्या दृष्टीने कायद्यामध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे. ह्याठिकाणी मुस्लीम पर्सनल लॉ चा संदर्भ पहिला तर त्यामध्ये मृत्युपत्राद्वारे किती मालमत्ता देऊन टाकता येईल ह्यावर बंधन घातलेले आहे. दुसरा मुद्दा म्हणजे कायद्याच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीमध्ये असे दिसून येते की स्थिया आपल्या वडिलोपार्जित जमिनीमधील हक्क भावांसाठी हक्कसोड पत्र करून सोडून देतात. ही प्रक्रिया सोपी होऊ नये ह्यासाठी कायद्यामध्येच तशी तरतूद असणे आवश्यक आहे.

मुस्लीम पर्सनल लॉ

१९३७ पर्यंत भारतातील मुस्लीम धर्मियांना कस्टमरी कायदे लागू होत होते जे अनेक बाबतीत अन्यायकारक होते. १९३७ मध्ये शरीअत कायदा लागू झाल्यानंतर मुस्लीम धर्मियांच्या वारसा, विवाह, घटस्फोट, इत्यादी बाबी मुस्लीम पर्सनल लॉ (शरीअत) प्रमाणे नियंत्रित होऊ लागल्या.

मुस्लीम वारसा हक्क तीन प्रमुख तत्त्वांवर आधारित आहे.

१. कुराणामध्ये काही व्यक्तींना ठराविक वाटा देण्यात आलेला आहे
२. उरलेली मालमत्ता agnatic heirs कडे (वडिलांच्या बाजूने येणारे वंशज) आणि ते नसल्यास uterine heirs कडे (आईच्या बाजूने येणारे वंशज) जाते
३. देणगी ही मालमत्तेच्या १ / ३ भागापेक्षा अधिक असू शकत नाही. म्हणजेच मृत्युपत्राद्वारे व्यक्ती १ / ३ पेक्षा अधिक मालमत्ता देऊन टाकू शकत नाही.

महिलांच्या मालमत्ते मधील हक्काच्या संदर्भात इस्लाम पूर्व कायदा आणि मुस्लीम पर्सनल लॉ ह्यांच्यात असणारे प्रमुख फरक पुढील प्रमाणे आहेत

१. पती आणि पत्नी ह्यांना वारस मानण्यात आले
२. महिला आणि (आईच्या बाजूने येणारे नातेवाईक (cognates) ह्यांना वारसा हक्क मिळाला
३. पालक आणि पूर्वज (ascendants) ह्यांना पुरुष वंशज असतानाही वारसा हक्क मिळाला
४. साधारण नियम म्हणून महिलेला पुरुषाच्या आर्धा हिस्सा मान्य करण्यात आला

नव्याने समाविष्ट केलेल्या वारसांमध्ये प्रामुख्याने महिलांचा समावेश होता. अशाप्रकारे या कायद्याने वारसांमध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व मिळाले असले तरी महिलांचा हिस्सा मात्र पुरुषांच्या निम्मा राहतो.

इंडियन सक्सेशन अँकट, १९२५

ख्रिश्न आणि पारसी धर्मियांचे मालमतेच्या हक्कांसंबंधीच्या पद्धती १९२५ च्या इंडियन सक्सेशन अँकट नुसार ठरतात. कायद्याच्या ३१ ते ४९ ह्या कलमांमध्ये ख्रिश्न तर ५० ते ५६ ह्या कलमांमध्ये पारसी वारसा हक्कांचे नियम दिलेले आहेत.

ख्रिश्न धर्माच्या कायद्याप्रमाणे वडिलांच्या मालमतेमध्ये मुलींना मुलांच्या बरोबरीने हक्क देण्यात आलेला आहे. पतीच्या पश्चात त्याच्या विधवा पत्नीलाही संपत्तीमध्ये हक्क मिळतो, परंतु तो किती मिळणार हे त्याचे इतर वंशज आणि रक्ताचे नातेवाईक कोण आहेत ह्यावर ठरते. एखाद्या पुरुषाच्या पश्चात विधवा पत्नी आणि मुले असतील, तर त्याच्या पत्नीला १/३ हिस्सा मिळेल आणि उर्वरीत २/३ हिस्सा त्याच्या मुलांमध्ये समान पद्धतीने वाटला जाईल. एखाद्या पुरुषाच्या पश्चात विधवा पत्नी असेल, मुले नसतील, पण त्याचे रक्ताचे नातेवाईक - आई-वडील, भाऊ-बहिण असतील तर त्याच्या पत्नीला १/२ हक्क मिळेल आणि उर्वरीत १/२ भाग त्याच्या रक्ताच्या नातेवाईकांना मिळेल. आणि जर त्याच्या पश्चात मुले किंवा नातेवाईक असे कोणी नसेल तर त्याची सर्व संपत्ती त्याच्या विधवा पत्नीला मिळेल.

पारसी वारसा हक्क कायद्याप्रमाणे पुरुषाच्या मृत्यूनंतर विधवा पत्नी, मुले आणि मुली ह्यांना संपत्तीमध्ये समान हक्क मिळतो. तसेच त्याच्या पश्चात त्याचे आई-वडील ह्यात असतील तर त्यांनाही मुलांच्या आर्धा हिस्सा मिळतो.

मुस्लीम पर्सनल लॉ आणि इंडियन सक्सेशन अँकट ह्या दोन्ही मध्ये हिंदू वारसा हक्क कायद्याप्रमाणे संपत्तीमध्ये वडिलोपार्जित आणि स्वकष्टार्जित असा फरक केलेला नाही.

याव्यतिरिक्त आदिवासी समुदायांचे वारसांच्या संदर्भात स्वतःचे स्वतंत्र नियम असून त्या समुदायांमध्ये त्यानुसार जमिनीसंदर्भातील व्यवहार केले जातात.

जमिनी संदर्भातील कायदे

व्यक्तिगत कायद्यांच्या बरोबरीने जमिनीशी संबंधित काही इतर कायद्यांचा ह्याठिकाणी विचार करणे आवश्यक आहे. राज्यघटनेच्या कलम २४६ प्रमाणे प्रत्येक राज्याता त्यामधील जमिनीसंबंधी कायदे करण्याचा संपूर्ण हक्क आहे. त्यामुळे देशातील वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये जमिनीसंबंधीचे कायदे वेगवेगळे असलेले दिसून येतात. जमिनीशी संबंधित कायदे हे प्रामुख्याने वहिवाटीशी संबंधित करारांचे नियमन, जमिनीच्या मालकी मधील फेरफार, कमाल भूधारणेचे नियम, जमीनदारी सारख्या प्रथांचे निर्मुलन, जमिनीचे विखंडन इत्यादी विषयांशी निगडीत असतात. राज्यातील कायदे हे वारसा कायद्यांच्या अंमलबजावणीच्या आड येऊ शकतात. या पुस्तिकेची व्याप्ती बघता या सर्व कायद्यांची संपूर्ण चर्चा करता येणार नाही परंतु महिलांच्या अधिकारावर होणारे परिणाम मांडण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे. हिंदू वारसा हक्क (२००५) मधील कलम ४(२) गाळल्यानंतर निदान त्याकायद्यांतर्गत येणाऱ्या समाजाला राज्यातील जमिनीचे कायदे आड येणार नाहीत असे तत्वतः तरी आहे. मुस्लीम, ख्रिश्न, पारसी धर्मियांसंठी अर्थातच राज्याचे कायदे लागू राहतील व त्यामुळे एक प्रकारची असमानता देखील निर्माण झाली आहे.

अर्थात व्यवहारातील कायदा हा कागदावरील कायद्यापेक्षा खूपच वेगळा असतो. त्यामुळे हिंदू वारसा हक्काखाली देखील महिलांना फार काही यातून अधिकार प्राप्त झाले आहेत असे चित्र महाराष्ट्रात तरी दिसत नाही.

धारण जमिनींचे तुकडे पाडण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत व त्यांचे एकत्रीकरण करण्याबाबत अधिनियम (The Bombay Prevention of Fragmentation and Consolidation of Holdings act) १९४७

ह्या कायद्यामध्ये जमिनीचे विभाजन एका ठराविक मर्यादिच्या पलीकडे करता येणार नाही असे नमूद केलेले आहे. त्यामुळे वारसांमध्ये जमिनीचे विभाजन करत असताना ह्या कायद्याने घातलेली मर्यादा विचारात घेऊन करावे लागते.

महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमाल मर्यादा) अधिनियम (The Maharashtra agricultural lands (ceiling on holdings) act) १९६१

कमाल भूधारणेच्या ह्या कायद्याखाली प्रत्येक व्यक्तीच्या नावावर जास्तीत जास्त किती जमीन असावी हे सांगणारी मर्यादा घालण्यात आली. ह्या कायद्यामुळे कुटुंबाकडे असलेली जमीन जाऊ नये, ह्यासाठी अनेकदा कुटुंबातील स्थियांच्या नावावर त्यापैकी काही जमीन करून दिली जाते.

महाराष्ट्र कुळवाहिवाट व शेतजमीन अधिनियम (Maharashtra Tenancy and Agricultural Lands act), १९४८

‘कसेल त्याची जमीन’ हे कुळकायद्याचे मुख्य तत्व होते. ह्या कायद्याप्रमाणे १ एप्रिल १९५७ रोजी जी व्यक्ती कुळ म्हणून जमीन कसत होती, ती जमिनीची कायदेशीर मालक झाली. ह्यामध्ये स्थियांच्या हक्कांचा वेगळा विचार केला गेलेला नाही. कुळे म्हणून प्रामुख्याने पुरुषांची नावे असल्याने जमिनी त्यांच्या नावाने झाल्या. अशा प्रकारे मिळणाऱ्या जमिनींमध्ये महिलांच्या नावाचा समावेश कसा करता येईल ह्याचा विचार करणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर या कायद्याचा दुसरा परिणाम म्हणजे भूधारक स्वतः जमीन कसत नसले तरी औपचारिकपणे शेती खंडाने देण्यास तयार होत नाहीत. जमिनीवर कुळांचे नाव लागले तर जमीन आपल्या ताब्यातून जाईल अशी त्यांना भीती वाटते. याचा परिणाम जमीन खंडाने घेऊन शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यावर होतो. महिलांच्या सामुहिक शेती प्रयोगावरील भागामध्ये याची चर्चा केली आहे.

भूसंपादन व पुनर्वसनासंबंधीचा केंद्र सरकारचा कायदा The right to fair compensation and transparency in land acquisition, rehabilitation and resettlement act, २०१३

१८९४ च्या भूसंपादन कायद्यामुळे शेतकरी, आदिवासी, दलितांच्या जमिनी लुबाडल्या जात होत्या व त्याचा विरोध अनेक संघटना करत होत्या. ब्रिटीशकालीन कायदा बदलला पाहिजे अशी मागणी सातत्याने करण्यात येत होती आणि २०१३ साली एक नवीन कायदा लागू करण्यात आला. औद्योगिकरण, शहरीकरण, तसेच आवश्यक सेवांची बांधणी इत्यादी कारणांसाठी जमीन संपादन करत असताना त्यामुळे ज्यांच्यावर परिणाम होईल अशा कुटुंबांना योग्य तो मोबदला मिळावा, तसेच ह्या प्रक्रियांमध्ये त्यांचा सहभाग वाढावा ह्या उद्देशाने हा कायदा बनविण्यात आला. ह्या कायद्याच्या काही तरतुदी (उदाहरणार्थ विस्थापितांच्या पुनर्वसनामध्ये पर्यायी

उपजीविकेचा विचार नसणे) विस्थापितांच्या दृष्टीने फायद्याच्या नसल्या, तरी अनेक चांगल्या तरतुदीही ह्या कायद्यात करण्यात आल्या आहेत. जसे की संपादनामुळे बाधित होणाऱ्या लोकांची पूर्वसंमती, सामाजिक परिणामांचे मूल्यमापन करणाऱ्या अभ्यासाची तरतूद इत्यादी. ह्या कायद्यामध्ये सुधारणा करणारे विधेयक २०१५ मध्ये मांडण्यात आले. ह्या नवीन विधेयकामध्ये जमिनीच्या वापरासाठीचे पाच विशेष विभाग नमूद करण्यात आले आहेत – राष्ट्रीय सुरक्षा, संरक्षण, ग्रामीण पायाभूत सुविधा, औद्योगिक कॉरीडॉर, आणि गरिबांसाठी घरबांधणी. ह्या विधेयकाप्रमाणे संपादन केली जाणारी जमीन जर ह्या पाच पैकी एका कारणासाठी केली जात असेल तर कायद्यात नमूद केलेली, ८० टक्के लोकांच्या संमतीच्या आवश्यकतेची तरतूद लागू होणार नाही. तसेच अशा वेळी सामाजिक परिणाम मूल्यमापनाची आवश्यकता नाही असेही ह्या विधेयकामध्ये म्हंटले आहे. ह्या नवीन तरतुदी अर्थातच शेतकऱ्यांसाठी अन्यायकारक असल्याने अनेक संस्था-संघटना ह्या विधेयकाचा विरोध करत आहेत.

महाराष्ट्र प्रकल्प बाधित व्यक्तींचे पुनर्वसन अधिनियम, (Maharashtra Project Affected Persons Rehabilitation Act), १९९९

प्रकल्पग्रस्त व्यक्तींचे पुनर्वसन करण्या संदर्भात प्रत्येक राज्याचा आपला स्वतःचा कायदा आहे. महाराष्ट्रातील कायद्यामध्ये असे नमूद करण्यात आले आहे की बाधित व्यक्तींचे पुनर्वसन करण्यासाठी पुरेशी जमीन उपलब्ध झाल्यास अशा प्रकल्पापासून लाभ मिळत असलेल्या गावातील जमिनीवर किंवा क्षेत्रावर त्यांचे पुनर्वसन करण्यात येईल. त्याच बरोबर इतर कोणत्या सुविधा पुनर्वसित लोकांना पुरविल्या जायला हव्यात हे ह्या कायद्यामध्ये नमूद करण्यात आले आहे.

महाराष्ट्र मुद्रांक अधिनियम (Bombay Stamp act) १९५८

बांधे स्टॅप अँक्ट मध्ये १९९७ मध्ये करण्यात आलेल्या सुधारणे मध्ये असे नमूद करण्यात आले की जमिनीचे हस्तांतरण कुटुंबामधील व्यक्तीच्या नावाने करायचे असेल, तर ते केवळ १०० रु च्या स्टॅप पेपर द्वारे करता येईल. त्यासाठी आणखी मुद्रांक शुल्क भरण्याची गरज नाही. त्याचबरोबर १९९७ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने ह्या बदलाला अधिकाधिक प्रसिद्धी देण्यासाठी एक परिपत्रकही प्रसिद्ध केले. २०१५ मध्ये केलेल्या नवीन सुधारणेप्रमाणे ही किंमत रु २०० एवढी करण्यात आली आहे. ह्या सुधारणेचा उपयोग करून महाराष्ट्रातील काही संस्था नवन्याच्या जमिनीमधील काही भाग पत्नीच्या नावाने करून घेण्यासाठी प्रयत्न करत आहेत.

मॉडेल अँग्रीकल्चर लँड लिसिंग अँक्ट, २०१६

सप्टेंबर २०१५ मध्ये नीती आयोगाने भारतातल्या अनेक राज्यातल्या कुळ कायद्यांचा आढावा घेऊन जमीन भाडेपट्टे/खंडाने देणे कायदेशीर करण्याच्या दृष्टीने त्यामध्ये काय सुधारणा कराव्या लागतील हे तपासण्यासाठी डॉ तजामुल हक ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली एका समितीची नेमणूक केली.

लेखी कराराने भाड्याने अथवा खंडाने जमीन दिल्यास ती कुळ कायद्यांतर्गत कुळाचीच होणार या भीतीने जमीन मालक अशा प्रकारचे लेखी करार करायला कचरतात किंबहुना तोंडी बोलीवर देखील शेती भाडेपट्टीने देण्यास तयार नसतात. दुसऱ्या बाजूला खंडाने शेती करणारे शेतकी/शेतमजूर लेखी करार नसल्यामुळे अनेक पातळ्यावर असुरक्षित असतात. उदा. करार नसल्यामुळे बँक/संस्थेच्या कर्जास पात्र नसतात व नैसर्गिक किंवा व्यक्तिगत अरिष्ट आल्यास नुकसान सोसावे लागते, शासकीय योजनांचा नुकसान भरपाईचा लाभ मात्र जमीन

मालकच घेताना दिसतात. या महत्वाच्या कारणामुळे शेती ओस पडली आहे व उत्पादकता घटली आहे असे या अहवालात प्रामुख्याने मांडले गेले आहे. हे चित्र बदलायचे असल्यास शेती खंडाने किंवा भाडेपट्टीने देणे कायदेशीर करण्याचा प्रस्ताव व एक नमुना कायद्याचा मसुदा या समितीने या अहवालात प्रस्तुत केला आहे. या नमुना कायद्याचे नाव ‘मॉडल ऑग्रीकल्चर लॅंड लिसिंग अॅक्ट’ २०१६ असे आहे. त्यामागे ही भूमिका होती की जमीन भाडेपट्टे कायदेशीर केल्यास त्यामुळे शेती मधील कार्यक्षमता आणि व्यवसायांतील वैविध्य वाढेल, ग्रामीण भागात झपाट्याने बदल घडून येईल, तसेच असमानतेच्या मुद्द्याचा विचार होईल. समितीने आपला अहवाल तसेच नमुना कायदा ११ एप्रिल २०१६ रोजी नीती आयोगाला सादर केला.

जमीन भाडेपट्टे कायदेशीर करण्याचा मुद्दा अनेक वर्षे चर्चेत आहे, आणि त्यादृष्टीने जमिनीचे पुनर्वितरण आणि भाडेपट्टे ह्या दोन्ही विषयांवर चर्चा सुरु करण्याच्या दृष्टीने हा प्रयत्न स्वागतार्ह आहे. परंतु ह्या अहवालात जमिनीच्या पुनर्वितरणाचा मुद्दा पूर्णपणे दुर्लक्षित केलेला आहे.

नमुना कायद्यामधील काही मुद्दे समानतेच्या दृष्टीने योग्य नाहीत. उदा. एका व्यक्तीने किंवा जमीन खंडाने घ्यावी यावर बंधन असणे गरजेचे आहे. ते सध्याच्या नमुन्यात नाही. जमीन मालक व खंडाने घेणारा इच्छुक अशा दोघांमध्येच करार होण्याची तरतूद सध्याच्या कायद्यात आहे. महिला गट किंवा काही शेतकरी सहकारी संस्थांचा यामध्ये समावेश करण्यात आला नाही. जमिनीसाठी भाडे किंवा असावे व ते ठरवण्यासाठी काय आधार असावा याबद्दल देखील कायद्यात काहीच तरतुदी नाहीत. खंडाने जमीन घेणाऱ्या व्यक्तीच्या दृष्टीने आर्थिक सुरक्षेसाठी काही ठोस पावले उचललेली दिसत नाहीत. कर्ज देण्यासाठी बँकेचा विश्वास देण्याच्या दृष्टीने अधिक स्पष्टता असण्याची गरज आहे.

**अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वन निवासी (वनहक्क मान्य करणे) अधिनियम
[Scheduled tribes and other traditional forest dwellers (recognition of forest rights) act] २००६**

अनेक वर्षांच्या लढ्यानंतर हा कायदा पारित करण्यात आला. ह्या वनाधिकार कायद्याने आदिवासी आणि जंगलावर अवलंबून असणाऱ्या समुदायांचा जंगलावरील हक्क प्रस्थापित झाला. कायद्याने जमीन कसण्याचे, जंगलाचा वापर करण्याचे, तसेच त्याचे संवर्धन करण्याचे अधिकार लोकांना दिले. तसेच व्यक्तिगत दिले जाणारे हक्क हे पती-पत्नी दोघांच्या संयुक्त नावाने दिले जातील असे कायद्यात नमूद करण्यात आले आहे.

पाण्यासंदर्भातील कायदे व धोरण

महाराष्ट्र राज्य पाणी धोरण (२००३), महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियोजन प्राधिकरण (मजनिप्रा) (२००५), महाराष्ट्र सिंचन पद्धतीचे शेतकऱ्यांकडून व्यवस्थापन अधिनियम, (२००५) हे तीन महत्वाचे कायदे/धोरण २००० नंतर महाराष्ट्रात लागू झाले. पाण्याचे नियोजन, व्यवस्थापन, वितरण व वापर याबाबतीतले नियम व पद्धती ठरवणारे हे कायदे आहेत.

सर्वसाधारणपणे असे दिसून येते की ह्या संस्थात्मक आणि आर्थिक सुधार धोरणामुळे सरकारची भूमिका ‘सेवा पुरवणारे’ पासून ‘प्रोत्साहन देणारे’ अशी बदलली. गरीब आणि वंचित घटकांच्या पाण्यावरील हक्कांवर होणारे ह्याचे परिणाम दूरगमी आहेत. ह्याची काही उदाहरणे घ्यायची झाल्यास शेतीकडून उद्योगांकडे वळवलेले पाणी, बिंगर शेती वापरासाठी दिले जाणारे अधिकाधिक पाणी, अन्नधान्यापेक्षा नगदी पिकांना प्राधान्य देणारी शेती मधील

धोरणे अशी काही देता येतील. ह्याचे परिणाम सामाजिक आणि उत्पादन संबंधांवर होत असून विविध वर्गांतील महिलांच्या दृष्टीने त्याचा विचार होणे महत्वाचे आहे. घरगुती वापराच्या पाण्याच्या व्यतिरिक्त इतर कायदे आणि धोरणांमध्ये महिलांचा उल्लेख अभावानेच सापडतो. त्यामुळे महिलांच्या संसाधनांवरील हक्कांसाठी काम करत असताना आपल्याला पाण्याच्या क्षेत्राच्या दृष्टीने आपल्या मागण्या काय आहेत ह्याची मांडणी करावी लागेल.

महाराष्ट्र सिंचन पद्धतींचे शेतकऱ्यांकडून व्यवस्थापन अधिनियम,

Maharashtra Management of Irrigation Systems by Farmers (MMISF) २००५

सिंचन प्रकल्पांमधून कालव्याने शेतीसाठी दिल्या जाणाऱ्या पाण्याचे लोकांनी आपल्या लाभक्षेत्रात स्वतः पाणी वापर संस्थांच्या माध्यमातून नियोजन करावे हा ह्या कायद्याचा उद्देश आहे. आज ह्या कायद्याखाली महाराष्ट्रात सुमारे ३००० पाणी वापर संस्था स्थापन झालेल्या आहेत. ह्या कायद्याचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे ह्या कायद्याने पाणी वापर संस्थांच्या व्यवस्थापन समितीवर महिलांना आरक्षण मिळाले. कायद्याप्रमाणे समितीमध्ये ९ किंवा १२ सदस्य असतात. त्यापैकी किमान ३ सदस्य तरी महिला असल्याच पाहिजेत असे आता कायद्याने स्पष्ट केले आहे. सिंचन क्षेत्रातील महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठीचे हे पहिले पाऊल आहे.

शासन निर्णय, परिपत्रके, आदेश व अधिसूचना

महाराष्ट्राचे पहिले महिला धोरण १९९४ साली जाहीर झाले व त्या दरम्यान महिलांच्या दृष्टीकोनातून अनेक शासन निर्णय घेण्यात आले. त्यातील काही अत्यंत महत्वाचे आहेत.

शासकीय जमीन मंजुरीचे आदेश पती आणि पत्नीच्या संयुक्त नावाने
(परिपत्रक, महसूल आणि वन विभाग, १० ऑगस्ट १९९४)

ह्या परिपत्रकाप्रमाणे शासनामार्फत देण्यात येणारी जमीन/घरे इत्यादी पती आणि पत्नीच्या संयुक्त नावाने देण्यात येतील. एखादा पुरुष जमीन/घर मिळते वेळी अविवाहित असेल तर विवाहानंतर त्याची पत्नी आपोआप सहलाभधारक बनेल. सिलिंग कायद्यांतर्गत वितरीत होणाऱ्या जमिनी, दलित आदिवासींना वितरण करण्यात येणाऱ्या गायरान जमिनी इत्यादी जमिनींचा ह्यात समावेश होतो. हा निर्णय महत्वाचा आहे व त्याची योग्य प्रकारे अंमलबजावणी होण्याची गरज आहे.

शासकीय पड आणि गायरान जमिनीवरील शेतीसाठी झालेली अतिक्रमणे नियमानुकूलित करणे
(शासननिर्णय, महसूल आणि वन विभाग, २७ डिसेंबर १९७८, २८ नोव्हेंबर १९९१)

ह्या संदर्भातील पहिला शासन निर्णय १९७८ साली करण्यात आला. ह्या नियमाप्रमाणे दलित, आदिवासी भूमीहीन कुटुंबांनी शेतीसाठी सरकारी जमिनीवर केलेली, दिनांक ३१ मार्च १९७८ रोजी अस्तित्वात असणारी अतिक्रमणे नियमानुकूलित करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. त्यानंतर १९९१ मध्ये नव्याने केलेल्या निर्णयाप्रमाणे १ एप्रिल १९७८ ते १४ एप्रिल १९९० ह्या काळात झालेल्या शेतीसाठीच्या अतिक्रमणांना देखील नियमानुकूलित करण्यात आले.

त्यांनंतर वेळोवेळी नवीन शासन निर्णय काढून या नियमांची अंमलबजावणी करण्यासंबंधी आदेश काढण्यात आले आहेत.

कुळांचा घरठाणाच्या जमिनीवरील हक्क

मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन कायदा (१९४८) लागू झाल्यानंतर ‘कसेल त्याची जमीन’ ह्या तत्वाने जमीन कसणारी कुळे त्या जमिनीची मालक झाली. त्यावेळी कुळांचा घरठाणाच्या जमिनीवरही असाच हक्क प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने मात्र कृती झाली नव्हती. त्यादृष्टीने पहिला प्रयत्न २००० सालच्या अधिसूचनेने करण्यात आला.

कुळांचा घरठाणाच्या जमिनीवरील हक्क – सन २००० ची अधिसूचना

(अधिसूचना, महसूल आणि वन विभाग, २९ मे २०००)

ह्या अधिसूचनेमध्ये नमूद केले होते की, महाराष्ट्र कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम (१९४८ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ६७) याच्या कलम १७-ब चे पोटकलम (२) अन्वये मिळालेल्या शक्तींचा वापर करून महाराष्ट्र शासन याद्वारे उक्त कायद्याच्या कलम १७-ब चे पोटकलम (२) च्या प्रयोजनासाठी १ मे २००० ही तारीख निर्दिष्ट करत आहे.

२००० च्या अधिसूचनेमधील एक महत्वाची त्रुटी अशी होती की कलम १७ ब मधील पोटकलम १ जे गावातील ठिकाणे व त्यावरील घरे या संबंधी विहित रीतीने अधिकार तयार करण्याविषयी निर्देश देण्याबद्दलचे आहे, ते न करता पोटकलम २ संबंधी अधिसूचना काढण्यात आली. त्यामुळे पोटकलम १७ ब ची योग्य प्रकारे अंमलबजावणी करणे शक्य झाले नाही. ही वाट २०१७ सालच्या नवीन अधिसूचने द्वारे मोकळी झाली आहे.

४ जानेवारी २०१७ ची अधिसूचना

ह्या नवीन अधिसूचनेमध्ये नमूद केले आहे की ‘महाराष्ट्र कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम (१९४८चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ६७) याच्या कलम १८ च्या खंड (अ) सह कलम १७-ब च्या पोटकलम (१) अन्वये प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकारांचा वापर करून महाराष्ट्र शासन याद्वारे असा निर्देश देते की, उक्त अधिनियम लागू असलेल्या गावातील शेतमजूर व कारागीरांच्या वस्त्यांची ठिकाणे व घरे आणि घराखालील जमिनी यासंबंधी अधिकार अभिलेख सदर अधिनियमाखालील मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन नियम १९५६ च्या नियम ११ अन्वये विहित रीतीने तयार करण्यात यावेत.’

आता ह्यापुढे प्रश्न आहे तो हा की घरठाणाची ही जमीन पती-पत्नी ह्यांच्या संयुक्त नावाने मिळणार का? ह्या अधिसूचनेमध्ये त्यासंबंधात काही भाष्य केलेले नाही. १९९४ च्या शासन निर्णयामध्ये केवळ सरकारी जमिनी आणि घरांचे वितरण होताना ते पती-पत्नीच्या संयुक्त नावाने होईल असे म्हंटले आहे. ह्यामध्ये सिलिंग खाली वितरण केलेली, गावठाण विस्तारात मिळालेली, किंवा गायरान रेण्युलराईज करून मिळालेली ह्या जमीनीचा समावेश होतो. कुळांना मिळणाऱ्या जमिनींचा ह्यात उल्लेख नाही. त्यामुळे तसे करण्यासाठी आपल्याला आग्रह धरावा लागेल, व सरकारकडे तशी मागणी करावी लागेल.

अशा महत्वाच्या निर्णयांच्या जोडीने काही पॉप्युलिस्ट निर्णय देखील शासनाने घेतले व या निर्णयांची अंमलबजावणी करणे हा अनावधानाने महाराष्ट्रातील अनेक संस्था संघटनांचा मोठा कार्यक्रम होऊन बसला. अशा प्रकारचे दोन शासन निर्णय म्हणजे ‘लक्ष्मी मुक्ती’ आणि ‘घर दोघांचे’.

लक्ष्मी मुक्ती – ७/१२ च्या उताऱ्यावर पुरुषांच्या बरोबरीने पत्नीचे नाव लावणे (परिपत्रक, महसूल आणि वन विभाग, १५ सप्टेंबर १९९२)

ह्या परिपत्रकामध्ये काही सामाजिक संघटनांनी सुचविल्याप्रमाणे सर्व संबंधितांना आदेश देण्यात आला आहे की एखाद्या व्यक्तीने आपल्या स्वतःच्या जमिनीत आपल्या कायदेशीर पत्नीच्या नावाचा ७/१२ च्या उताऱ्यात स्वतःबरोबर सहहिसेदार म्हणून नोंद घ्यावी अशी विनंती केल्यास महाराष्ट्र महसूल अधिनियम १९६६ प्रमाणे फेरफार नोंदीबाबतची प्रक्रिया पूर्ण करून नोंद घेण्यास हरकत नाही.

शरद जोर्शीच्या लक्ष्मी मुक्ती आंदोलनाची नोंद घेऊन ‘लक्ष्मी मुक्ती’ या नावाने परिपत्रक काढण्यात आले. हे परिपत्रक संपत्ती हक्काच्या कायद्याचा संदर्भ देत नाही आणि म्हणूनच ते किती कायदेशीर आहे याबाबत प्रश्न निर्माण होतात.

घर दोघांचे

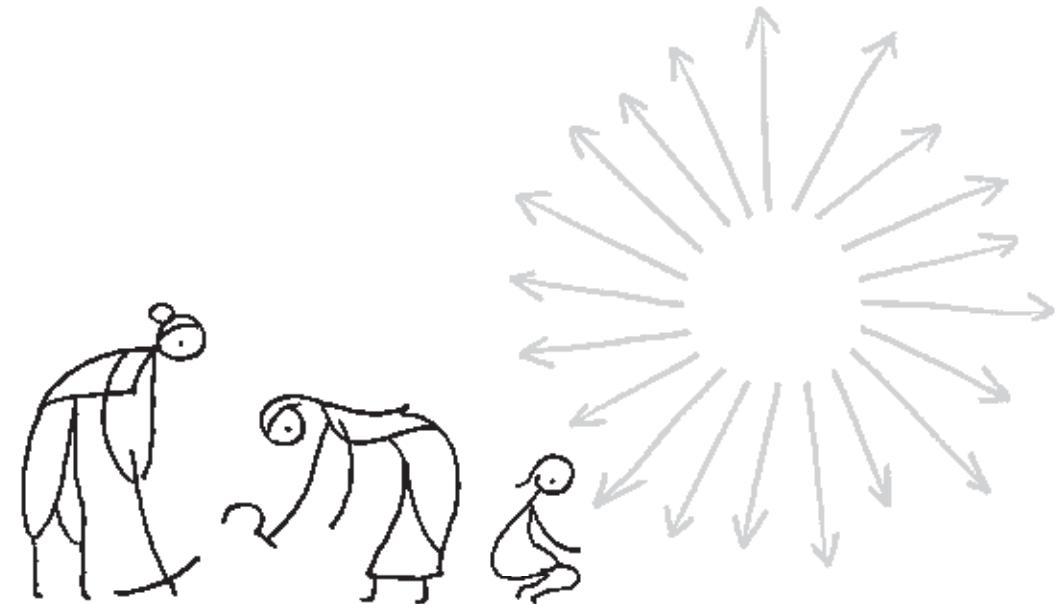
(परिपत्रक, ग्रामविकास आणि जलसंधारण विभाग, २० नोव्हेंबर २००३)

घर हे पती-पत्नी दोघांच्या नावाने असणे आवश्यक आहे असे ह्या परिपत्रकात नमूद केले आहे. ग्रामपंचायतीना अशी सूचना देण्यात आली आहे की २००३ पासून फॉर्म C मध्ये घराची नोंद पती-पत्नी दोघांच्या नावावर करावी. त्यासाठी सूचना आणि हरकती मागवून, ग्रामपंचायतीचा ठराव घेऊन संयुक्त नावाने नोंदी करण्याची कार्यवाही तत्काळ करावी. सदर कार्यवाही तत्काळ पूर्ण करून त्याबाबतची प्रमाणपत्रे डिसेंबर २००३ अखेर पर्यंत देण्याची व्यवस्था करावी.

लक्ष्मी मुक्ती प्रमाणेच असणारे हे दुसरे परिपत्रक आहे. यात अनेक गृहिते दिसून येतात परंतु कायद्याचा उल्लेख दिसत नाही आणि म्हणूनच खन्या अर्थानी संपत्ती ही संयुक्त नावाने झाली का याची शहानिशा तेव्हाच होईल जेव्हा त्या जागेबाबतचे काही खरेदी-विक्रीचे व्यवहार होतील.

यातील कायदेशीर किंचकट बाबी पूर्णतः माहीत नसल्यामुळे अनेक संस्था/संघटनांनी या सर्व निर्णयांच्या अंमलबजावणीसाठी अथक प्रयत्न केले आहेत. त्याचा महिलांसाठी सुरक्षा निर्माण करण्यासाठी फायदा झाल्याचेही या संस्था/संघटना नमूद करतात. परंतु यात्रू एक लक्षात येते की असे सर्व निर्णय हे कार्यक्रम पातळीवर नेण्यापूर्वी त्याची संपूर्ण शहानिशा करणे आवश्यक आहे व शासनाशी या संदर्भात संवाद साधणे गरजेचे आहे. यापुढे देखील महिला संस्था/संघटनांनी शासनाला कायद्याचा संदर्भ नसलेल्या या सर्व निर्णयांच्या बाबतीत हा प्रश्न विचारला पाहिजे व त्याविषयी भूमिका घेण्यास भाग पाडले पाहिजे. अंमलबजावणी झालेले सर्व निर्णय हे कायद्याच्या चौकटीत कसे बसवता येतील याची चर्चा शासनाबरोबर करणे अनिवार्य आहे. त्याआधी महिला संघटनात देखील याबाबत स्पष्टता असणे गरजेचे आहे. ■

भाग ३ / शेती-जमीन विषयक महाराष्ट्रातील परिस्थिती

सन २०१५ - १६ मध्ये आयएलएस लॉ कॉलेज चे स्त्री अभ्यास केंद्र आणि सोपेकॉम ह्यांनी महिलांच्या जमिनीवरील हक्कासंबंधी आज महाराष्ट्रात काय परिस्थिती आहे हे जाणून घेण्यासाठी एक छोटा अभ्यास केला. ह्या अभ्यासांतर्गत महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या भागांमध्ये बैठका घेऊन त्याठिकाणी काम करणाऱ्या संस्था/संघटनांशी संवाद साधण्यात आला. तसेच काही संस्था/संघटनांच्या लीडर्स बरोबर स्वतंत्रपणे चर्चा करण्यात आली. ह्या चर्चामधून जे मुद्दे समोर आले, त्याबद्दल ह्याठिकाणी थोडक्यात मांडणी केली आहे. काही मुद्दे हे सर्व ठिकाणच्या चर्चामध्ये समान होते, तर काही प्रश्न हे त्या त्या विभागच्या परिस्थितीशी संबंधित असे होते

महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या भागांतून समोर आलेले प्रश्न

कोकणात झालेल्या चर्चामध्ये आदिवासी समुदायांचे जमीन आणि जंगलावरील हक्क, घरठाणावरील हक्क, कुळांच्या जमिनीवरील अधिकाराचा प्रश्न, सरकारकडून वेगवेगळ्या प्रकल्पांसाठी घेतली जाणारी जमीन आणि त्याचा उपजीविकेवर होणारा परिणाम हे विषय समोर आले. कोकणामध्ये कामानिमित्त स्थलांतर करून जाणाऱ्या पुरुषांचे प्रमाण मोठे आहे, आणि अशा कुटुंबांमध्ये शेतीची जबाबदारी महिलांवर येते. ह्या भागात अर्थातच भातशेती प्रामुख्याने केली जाते. शेतीमधील कष्टाची आणि वेळखाऊ कामे, जसे की पेरणीच्या आधी हाताने माती मोकळी करणे, पेरणी, भाताच्या रोपांची लावणी इ. महिला करतात. ह्या भागामध्ये भूसंपादनाच्या विरोधात अनेक लढे उभे राहिलेले आहेत. ह्या लढ्यांमध्ये महिलांचा पुढाकार अधिक असतो. ह्या भागातील कार्यकर्त्यांच्या म्हणण्यानुसार ह्यामागचे प्रमुख कारण म्हणजे अजून महिलांवर बाजापेठेचा परिणाम झालेला नाही. त्या कुटुंबाची उपजीविका आणि अन्नधान्य सुरक्षा ह्याचा विचार अधिक करतात. ह्या भागातील आणखी एक महत्वाचा लढा म्हणजे घरठाणाच्या जमिनीचा. कुळांना घरठाणाच्या जमिनीवर हक्क देणारा कायदा झालेला असला तरी त्याची अंमलबजावणी जशी व्हायला हवी तशी होत नाही. कुळांच्या नावाने त्या जमिनी करून देण्यात जमिनीचे मालक तसेच सरकारी अधिकारी ह्यांचा विरोध होत असल्याने ती प्रक्रिया सुरक्षीत होऊ

शक्त नाही. कुळांचा हक्क असलेल्या शेतजमिनीच्या बाबतीतही तिच परिस्थिती आहे. कायदा असून देखील अनेक कुळांचे जमिनीसाठी केलेले दावे अजून तसेच शिळ्हक आहेत. या जमिनी संयुक्त नावाने केल्या पाहिजेत अशी मागणी देखील पुढे येण्याची गरज आहे.

नंदुरबार येथे झालेल्या बैठकीत सहभागी संस्था प्रामुख्याने त्या भागातील आदिवासी समुदायांबरोबर काम करणाऱ्या होत्या. ह्या भागातील आदिवासी लोक भूमिहीन किंवा छोटे भूधारक आहेत. शेती प्रामुख्याने जिरायती आहे, आणि खरीप हंगामानंतर लोक कामाच्या शोधार्थ इतरत्र जातात. इथे काही ठिकाणी लोकांनी आपल्या गावातले जंगल राखले आहे, आणि ह्या प्रयत्नातही गावातील महिलांचा पुढाकार अधिक आहे. ह्या प्रकारच्या प्रयत्नांना झाडांची लागवड करणे, जंगलात उगवणाऱ्या भाज्यांची लागवड करणे, त्याच्या विक्रीसाठी महिलांना बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे अशा प्रकारचे सहकार्य मिळण्याची आवश्यकता आहे. ह्यापैकी काही गोष्टी नरेगाच्या कामांमधून चांगल्या प्रकारे होऊ शकतात, परंतु नरेगाच्या अंमलबजावणीमध्ये अनेक अडचणी आहेत. २००५ च्या वनहक्क कायद्याखाली केलेले अनेक दावे अजून तसेच पडून आहेत. कायद्यामध्ये स्पष्ट केले आहे, की ज्यावेळी वैयक्तिक हक्क दिले जातील त्यावेळी ते पती-पत्नी दोघांच्या नावाने दिले जातील. परंतु प्रत्यक्षात मात्र तसे होताना दिसत नाही.

मराठवाड्याच्या चर्चामध्ये दुष्काळ हा सर्वात महत्वाचा संदर्भ होता. दुष्काळामुळे ग्रामीण भागातील पुरुष शहरी भागांमध्ये कामासाठी जात आहेत आणि शेतीची जबाबदारी महिलांवर येऊन पडते आहे असे दिसून येते. मराठवाड्याच्या भागातील उस्तोडणी कामगारांचा प्रश्नही मोठा आहे. उस तोडणीसाठीचे कंत्राट नवरा-बायकोच्या जोडीला दिले जाते. त्यामुळे मुलांची लझे लवकर लावून देण्याकडे कल असतो. उस तोडणीचे काम करणाऱ्या मजूर महिलांना अनेकदा हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो. दुष्काळामुळे शेती आणि इतर उपजीविकेवर मोठा परिणाम झाला असल्याचे ह्या चर्चामधून समोर आले. या भागात मायक्रो फायनान्स कंपन्यांनी (MFI) चांगलाच जम बसवलेला आहे. सातत्याने पडणाऱ्या दुष्काळामुळे अन्न पाणी विकत घेण्यासाठी म्हणजेच जगण्यासाठी कर्ज घ्यायला लागणे अशी विचित्र परिस्थिती निर्माण झाली आहे. MFI चे बहुतेक सर्व गट हे भूमिहीन, दलित, आदिवासी व भटक्या समाजांच्या महिलांचे आहेत. या कर्जाच्या औझ्यामुळे महिला आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होत आहेत. अशा साधनहीन महिलांसाठी कोणत्या मागण्या असाव्यात याचा विचार करणे गरजेचे आहे.

मराठवाड्यामध्ये अनेक वर्षांपासून दलितांचा गायरान जमिनीवरील हक्कासाठीचा लढा चालू आहे. वर्षानुवर्षे कसत असलेल्या जमिनीवर त्यांनी केलेले दावे अजून पडून आहेत. असे दावे करणाऱ्या अनेक दलितांना हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो. मराठवाड्यातील अनेक गट गरीब, भूमिहीन, भटक्या समाजांबरोबर काम करतात, आणि त्यामुळे अशा गटांच्या हक्कांच्या प्रश्नावर तपशीलात चर्चा झाली. जमिनीवरील हक्कांचा विचार करत असताना अशा संसाधनहीन समूहांचा आणि विशेष करून त्यामधील महिलांचा समावेश त्यात कसा होईल ह्याबद्दलचा विचार करणे आवश्यक आहे.

विदर्भ भागामध्ये शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हा अर्थातच चर्चेमधील सर्वात महत्वाचा मुद्दा होता. आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्यांच्या कुटुंबातील तरुण विधवा महिलांना नवऱ्याच्या पश्चात शेतीची जबाबदारी उचलावी लागते. अनेकदा नवऱ्याच्या नावाने असलेली जमीन किती, त्याच्यावर कर्ज किती होते अशा गोष्टींची माहिती त्यांना नसते. घर व जमिनीवरील हक्क त्यांना मिळेलच ह्याची खात्री नसते. शेतकऱ्यांना सरकारकडून मिळणारी मदत अनेकदा त्यांच्यापर्यंत पोहोचत नाही. अशा परिस्थितीमध्ये शेती सांभाळणे

त्यांच्यासाठी खूप अवघड जाते. ह्या चर्चेमध्ये शेतीमधील वाढत चाललेले यांत्रीकीकरण आणि त्याचा महिलांच्या रोजगारावर होणारा परिणाम हा मुद्दासमोर आला. शेतीची अनिश्चितता आणि कामाचे ओळे ह्यामुळे महिलांना शारीरिक आणि मानसिक तणाव जाणवतो. ह्या तणावामुळे ओढवणारे आजार हा महिलांसाठी गंभीर प्रश्न आहे.

महिलांचा जमीन आणि संसाधनांवरील अधिकार

कौटुंबिक मालमत्तेमधील अधिकार

आधी बघितल्या प्रमाणे महिलांचा वारसा हक्काने मिळणारा कुटुंबाच्या जमिनीवरील अधिकार हा व्यक्तिगत कायद्यांनुसार ठरत असतो. आपल्याकडे प्रत्येक धर्माचे वेगळे व्यक्तिगत कायदे आहेत. महिलांच्या हक्कांसाठी काम करणाऱ्या कार्यकर्त्याचा अनुभव असा आहे की ज्यावेळी कायदे महिलांच्या बाजूने असतात तेव्हाही त्याची अंमलबजावणी योग्य पद्धतीने न झाल्याने महिलांना त्यांचा हक्क मिळू शकत नाही. हिंदू वारसा हक्क कायद्याने मुलींना वडिलोपार्जित मालमत्तेमध्ये मुलांच्या बरोबरीने हक्क दिला आहे. परंतु प्रत्यक्षात मात्र अनेक महिला आपल्या भावांसाठी आपला हक्क सोडून देतात असे दिसते.

पुरुषसत्ताक व्यवस्थेमध्ये महिलांच्या संपत्तीवरील अधिकारावर बंधने येतात. लग्नानंतर होणाऱ्या विस्थापनामुळे त्यांना भावांच्या बरोबरीचे वारस समजले जात नाही. कायदेशीर तरतूद असूनही सामाजिक प्रथा वरचढ ठरतात. त्यामुळे एक तर माहेरच्या कुटुंबाशी चांगले संबंध ठेवण्यासाठी महिला स्वतः आपला हक्क सोडून देतात, किंवा तसे करण्यासाठी माहेरच्या कुटुंबाकडून त्यांच्यावर दबाव आणला जातो. त्यांच्या लग्नात केलेला खर्च आणि दिलेला हुंडा ह्याच्या बदल्यात त्यांनी पुढे जमिनीवरील हक्क सोडावा अशी अपेक्षा केली जाते.

महिलांचा नवऱ्याच्या किंवा सासरच्या जमिनीतील हिस्सा हा आणखी वेगळा मुद्दा आहे. आज महाराष्ट्रात अनेक संस्था – संघटना वेगेवगळ्या शासननिर्णयांचा वापर करून पतीच्या जमिनीमधील एक हिस्सा पत्नीच्या नावाने करणे, राहत्या घरावर दोघांचे नाव लावणे अशा प्रकारचे काम करत आहेत. परंतु असे करत असताना त्या शासन निर्णयामध्ये खरोखर किती तथ्य आहे, आणि त्यामुळे खरोखर महिलांना जमिनीवर हक्क मिळतो आहे का हे तपासून पाहणे गरजेचे आहे. त्याची सविस्तर चर्चा आधीच्या भागामध्ये केलीच आहे.

महाराष्ट्राच्या सर्व भागांमधून विधवा आणि परित्यक्ता स्त्रियांच्या जमिनीवरील हक्काचा प्रश्न समोर आला. ह्या महिलांना कुटुंबाच्या संपत्तीमध्ये हक्क मिळवायचा तर मोठा संघर्ष करावा लागतो. विधवा स्त्रियांना त्यांच्या नवऱ्याच्या जमिनीवर हक्क मिळेल का नाही हे बऱ्याचदा त्यांना मुलगा आहे का नाही ह्यावर ठरते. विदर्भामध्ये आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांच्या कुटुंबातील विधवांना अनेकदा जमिनीवर हक्क प्रस्थापित करणे अवघड जाते असे दिसून आले. परित्यक्ता स्त्रियांची परिस्थिती त्यांच्या अनिश्चित वैवाहिक स्थितीमुळे अधिकच कठीण होते. सासरच्या कुटुंबात अशा प्रकारे हक्क मागू पाहणाऱ्या एकट्या स्त्रियांना अनेकदा हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो. उदाहरणार्थ कोकणातील आदिवासी भागांमध्ये अशा महिलांना डाकीण ठरवले जाते किंवा दुसरे लग्न करण्यासाठी त्यांच्यावर दबाव आणला जातो.

सार्वजनिक संसाधनांवरील अधिकार

महिलांच्या जमीन आणि इतर संसाधनांवरील हक्कांचा विचार करत असताना केवळ कुटुंबाच्या संपत्तीचा विचार करून पुरेसे नाही तर जंगल, गायरान, पाण्याचे स्रोत, इत्यादी सार्वजनिक संसाधनांचा पण विचार केला गेला पाहिजे. भूमिहीन समुदायांच्या संदर्भात हे विशेषकरून महत्वाचे आहे.

अनेक संस्था/संघटना वनअधिकार कायद्याखाली आदिवासी समुदायांमधील वैयक्तिक तसेच सामुदायिक हक्क मिळविण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत. त्यांना लांबलचक प्रक्रियांपासून ते खाजगी क्षेत्राच्या वाढत्या अतिक्रमण पर्यंत अनेक अडथळे आहेत. वनहक्क कायद्यामध्ये नमूद केले आहे की वैयक्तिक पातळीवर दिले जाणारे हक्क हे पती-पत्नी दोघांच्या संयुक्त नावाने दिले जातील. परंतु प्रत्यक्षात अनेकदा तसे होत नाही असे दिसते.

गायरान जमीन रेग्युलराईज करण्याच्या बाबतीतही हीच परिस्थिती दिसून येते. आधी १९७८ मध्ये आणि नंतर १९९१ मध्ये गायरान जमीन नियमानुकूलित करण्यासंबंधीचे शासन निर्णय महाराष्ट्र सरकारने काढले. परंतु प्रत्यक्षात ह्या नियमांची अंमलबजावणी मात्र झाली नाही. अनेक वर्षांपासून ती जमीन कसत असूनही अजूनही अनेक दलितांचे जमीन त्यांच्या नावावर होण्यासाठी केलेले दावे तसेच पडून आहेत. त्यांना येणाऱ्या अडचणी ह्या प्रशासकीय आणि सामाजिक अशा दोन्ही प्रकारच्या आहेत. ज्यांची जमीन अजून त्यांच्या नावावर झालेली नाही असे गायरानधारक हे जमिनीचे मालक नसल्याने शेतकऱ्यांसाठी असणाऱ्या योजना किंवा दुष्काळासारख्या संकटांमध्ये सरकारकडून मिळणारी मदत त्यांना मिळू शकत नाही. सध्या गायरान जमीन रेग्युलराईज करण्यासाठी केवळ एक शासन निर्णय आहे. त्याचे कायद्यामध्ये रुपांतर व्हावे अशी संघटनांची मागणी आहे.

सध्या उपलब्ध असणाऱ्या सर्व सार्वजनिक जमिनींची – गावतील सामायिक जमीन, गायरान, मंदिरांच्या ट्रस्टकडे असणाऱ्या जमिनी, वक्फ बोर्डांकडे असलेल्या जमिनी, सिलिंगच्या कायद्याखाली सरकारकडे असलेल्या जमिनी – माहिती गोळा करून ही जमीन गटाने शेती करणाऱ्या महिलांच्या गटांना वापरण्यासाठी कशी देता येईल ह्याचा विचार करावा लागेल. ■

भाग ४ / महिला शेतकऱ्यांचे वेगळे प्रयोग

कोष्टक ९ –महाराष्ट्रातील जमीन धारणेचे प्रकार

	धारकांची संख्या	क्षेत्र (हेक्टर)
एकूण जमीन धारणा	१३६९८९६५	१९७६७०६१
पूर्णपणे स्वतःच्या मालकीची आणि स्वतः कसलेली जमीन	१३६९४०८६	१९७५८७३२
अंशतः स्वतःच्या मालकीची आणि अंशतः खंडाने दिलेली जमीन	०	०
पूर्णपणे खंडाने दिलेली जमीन	३८	२९९
पूर्णपणे इतर पद्धतींनी वापरली जाणारी जमीन	१८०१	१६०३

स्रोत – कृषी गणना, २०१०-११

कृषी गणनेमधील या आकडेवारीवरून दिसून येते की महाराष्ट्रात केवळ ३८ भूधारकांनी जमीन खंडाने घेतली असून, ह्या जमिनीचे एकूण क्षेत्र २९९ हेक्टर आहे. प्रत्यक्षात मात्र असे निरीक्षणात आलेले आहे की, महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या भागात महिला अथवा इतर शेतकरी स्वतंत्रपणे किंवा गटाने जमीन खंडाने घेऊन त्यावर शेती करतात. अशी उदाहरणे अनेक आहेत. परंतु बहुतेक वेळा ह्या प्रकारे खंडाने जमीन घेण्याचे कोणतेही कायदेशीर व्यवहार केले जात नाहीत, आणि त्यामुळे त्याची नोंद होऊ शकत नाही.

आधीच्या भागात उल्लेखलेल्या अभ्यासात केलेल्या सर्व विभागांतील चर्चामधून अशी अनेक उदाहरणे समोर आली ज्यामध्ये महिला शेतकरी एकत्र येऊन, खंडाने जमीन घेऊन, शेती करून आपल्या उपजीविकेला हातभार लावत होत्या. आंबेजोगाई तालुक्यातील काही महिलांनी अंकुर संस्थेच्या साहाय्याने सेंट्रिय शेतीचे उत्पादन सुरू केले आहे. ह्या महिला आपल्या कुटुंबाच्या जमिनीवर स्वतंत्रपणे भाजीपाल्याची शेती करतात. त्यांनी आपल्यासाठी तेवढा एक जमिनीचा तुकडा ठेवण्यासाठी नवच्याला/कुटुंबातील इतरांना तयार केले आहे. काही

महिलांनी थोडी जमीन स्वतःच्या नावावरही करून घेतली आहे. दर आठवड्याला आपली भाजी त्या तालुक्याच्या बाजारात आणून विकतात. मागील काही वर्षांपासून बाजारात ठराविक ठिकाणी ह्या महिला आपला भाजीपाला विकायला बसतात, आणि आता त्यांचे ठराविक ग्राहक ही आहेत. ह्या उपक्रमातून त्यांना चांगला फायदा होतो आहे. मराठवाड्यातील महिलांच्या एका बचतगटाने एकत्रित भेंडीचे उत्पादन करण्याचा प्रयोग केला आहे. ही भेंडी निर्यात करण्याचे सर्व काम ह्या गटाच्या महिला करतात. कोकणामध्ये मुंबईला स्थलांतर करून गेलेल्या शेतकऱ्यांची पडीक राहिलेली जमीन महिला गटाने खंडाने घेतात आणि तिथे भात आणि इतर धान्याची शेती करतात. मराठवाड्यात महिला गटाने मजुरीचे कंत्राट घेतात. अशाप्रकारे गटाने काम घेतल्याने त्यांना अधिक फायदा मिळण्याची शक्यता निर्माण होते. राज्यात अशा प्राकारची अनेक उदाहरणे आहेत.

अशा प्रकारे शेती करत असताना अर्थातच महिलांना काही अडचणी जाणवतात. खंडाने जमीन देण्यासाठी केले जाणारे बहुतेक व्यवहार हे तोंडी केलेले अनौपचारिक प्रकारचे असतात. अधिक काळासाठी जमीन भाड्याने दिली तर ती आपल्या हातातून जाईल अशा भीतीने जमीन मालक तसे करार करण्यास तयार होत नाहीत. करार अनौपचारिक असल्याने आणि ह्या महिलांचा जमिनीवर काही हक्क नसल्याने शासनाकडून मिळणाऱ्या योजनांचा त्यांना लाभ घेता येत नाही. तसेच दुष्काळ इत्यादीच्या काळात मिळणाऱ्या फायद्यांचा लाभ मिळत नाही. त्यामुळे अशा प्रकारे शेती करू पाहण्याच्या महिलांना सुरक्षितता मिळण्यासाठी अशा करारांना कायद्याची एक चौकट मिळणे आवश्यक आहे. तसेच ह्या महिलांना प्रशिक्षण, क्रेडीट, बाजारपेठेची उपलब्धता इत्यादी साहाय्य मिळायला हवे. त्या दृष्टीने केरळ मधील कुटुंबश्रीच्या माध्यमातून राबविण्यात आलेला सामुहिक शेतीचा प्रयोग हे एक महत्वाचे उदाहरण आहे.

कुटुंबश्रीचा सामुहिक शेतीचा प्रयोग^५

गरिबी निवारण आणि महिलांचे सबलीकरण ह्या दोन उद्देशांसह सन १९९८ मध्ये कुटुंबश्री उपक्रमाची सुरुवात झाली. आज कुटुंबश्री हे देशातील महिला सबलीकरणाचे एक प्रमुख मॉडेल म्हणून ओळखले जाते. कुटुंबश्री हे बचतगटांच्या इतर मॉडेल्सपेक्षा वेगळे ठरले ते दोन गोष्टींमुळे. पहिली म्हणजे त्याचा आवाका. सुरुवातीपासूनच अधिकाधिक महिलांपर्यंत पोहचणे हा ह्या उपक्रमाचा उद्देश होता, आणि आज कुटुंबश्रीचे अस्तित्व प्रत्येक पंचायतीमध्ये आहे, आणि त्यांची सदस्य संख्या ३९.१७ लाख एवढी आहे. कुटुंबश्रीची रचना तीन पातळ्यांवर केलेली आहे – नेबरहूड ग्रुप्स (१० ते २० महिलांचा गट), एरिआ डेव्हलपमेंट सोसायटी (वॉर्ड पातळीवरील नेबरहूड ग्रुप्सचे संघटन), आणि कम्युनिटी डेव्हलपमेंट सोसायटी (पंचायत / म्युनिसिपल पातळीवरील एरिआ डेव्हलपमेंट सोसायटीचे संघटन). दुसरे महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचा स्थानिक स्वराज्य संस्थांशी असणारा समन्वय. पंचायतीतर्फे राबविल्या जाणाऱ्या विकासाच्या सर्व योजना राबविण्यामध्ये कुटुंबश्रीचा सहभाग असतो. त्यामुळे बचतगट आधारित आर्थिक सुरक्षिततेच्या पलीकडे जाऊन स्थानिक आर्थिक विकासाच्या दिशेने ह्या उपक्रमाचा प्रयत्न राहिला आहे.

कुटुंबश्रीचा एक महत्वाचा उपक्रम म्हणजे सामुहिक शेती करण्याचा महिलांचे गट. २०१० च्या दशकाच्या

५. <http://www.kudumbashree.org/>

उत्तराधीत केरळ सरकारने भातशेतीला पुनरुज्जीवन देण्यासाठी वेगवेगळे प्रयत्न सुरू केले होते. सामुहिक शेती हा त्यापैकीच एक होता. परंतु त्याला म्हणावे तसे यश मिळत नव्हते. २०१० मध्ये कुटुंबश्री या उपक्रमात सहभागी झाले आणि महिलांच्या गटांना सामुहिक शेती करण्यास त्यांनी प्रोत्साहन देण्यास सुरुवात केली. त्यानंतर ह्या उपक्रमाने खरा जोर धरला. आज कुटुंबश्रीच्या माध्यमातून महिलांचे अनेक गट सामुहिक शेतीमध्ये सक्रीय आहेत. जानेवारी २०१६ ची आकडेवारी पाहिली तर सामुहिक शेती करणाऱ्या गटांची संख्या ५९,४७८ असून त्यापैकी २७३८१ गट बँकेशी जोडलेले आहेत. ह्या गटांनी केलेल्या शेतीखालचे एकूण क्षेत्र ४३३७५ हेक्टर एवढे आहे. त्यापैकी सुमारे १२५३७ हेक्टर वर तांदूळ, ९०७० हेक्टरवर भाजीपाला, ९७१९ हेक्टरवर कंदमुळे, आणि ११७६८ हेक्टरवर केळी असे उत्पादन घेतले जाते.

सामुहिक शेती करण्यासाठी महिला जॉईन्ट लायबिलीटी ग्रुप (जेएलजी) च्या माध्यमातून एकत्र येतात. हे जेएलजी नाबार्ड च्या गटांच्या संकल्पनेवर आधारित आहेत. जेएलजी हा आर्थिक उपक्रमासाठी एकत्र येऊन त्यासाठी कर्ज घेणाऱ्या ५ ते १० महिलांचा गट असतो. जेएलजीना ७% दराने कर्ज मिळते, परंतु नाबार्डच्या व्याजदरातील सवलतीच्या योजनेमुळे हा दर २% पर्यंत खाली येऊ शकतो आणि काही ठिकाणी आणखी इतर योजनांमुळे कर्ज विनाव्याजाने उपलब्ध होऊ शकते.

सामुहिक शेतीच्या ह्या प्रयोगात जी पद्धत वापरली जाते ती साधारणपणे अशी आहे. नेबरहूड ग्रुप्स पंचायतीच्या मदतीने गावातील पडीक असलेली जमीन शोधून काढतात. ह्यामध्ये गावातील सार्वजनिक जमीन तसेच खाजगी जमीन अशा दोन्हींचा समावेश असतो. अशा गावात किती जमिनी आहेत त्याची यादी बनवली जाते. त्यानंतर त्या जमिनींच्या मालकांशी जमीन मिळविण्याबद्दल चर्चा केली जाते. ही चर्चा पंचायत प्रमुखांच्या उपस्थितीत होते, आणि त्यांच्या समोरच करारावर सहा केल्या जातात. हे करार साध्या कागदावर केले जातात. एकदा जमीन मालकाने जमीन देण्यास परवानगी दिली की जेएलजीची स्थापना केली जाते, आणि त्या महिला एकत्रपणे त्या जमिनीवर शेती करण्यास सुरुवात करतात.

शेती करणाऱ्या गटांच्या बरोबरीने त्यांना पूरक ठरतील असे इतर उद्योग, जसे की शेती मालाची विक्री करणारी दुकाने आणि कॅफेज, प्रोड्युसर कंपनी इत्यादी महिलांच्या गटांनी सुरू केले आहेत.

हा प्रयोग यशस्वी होण्याचे एक महत्वाचे कारण म्हणजे सरकारच्या विविध विभागांमध्ये असणारा समन्वय. कुटुंबश्री ग्रामविकास आणि कृषी विभागाबरोबर समन्वय साधून योजना राबविण्यात मदत करते. नरेगा तर्फे लागवड करण्यासाठी जमीन तयार करण्याच्या कामासाठी साहाय्य मिळते, तर महिला किसान सशक्तीकरण परीयोजने मधून महिलांना आवश्यक असणाऱ्या कौशल्यांचे प्रशिक्षण दिले जाते. ह्याठिकाणी ग्रीन आर्मी आणि फूड सेक्युरिटी आर्मी चे काम महत्वाचे ठरते. नाबार्ड आणि NRLM यांच्या समन्वयामुळे महिलांना अत्यंत कमी व्याजदराने कर्ज मिळू शकते, आणि ह्या उपक्रमातून त्यांना काही फायदा मिळू शकतो. कृषी खात्याकडून महिलांना बियाणे आणि इतर सामग्री तसेच तांत्रिक साहाय्य मिळते. अशा प्रकारे ह्या सर्व संस्थांच्या एकत्र येण्यामुळे हा उपक्रम यशस्वी होणे शक्य झाले आहे.

आज महाराष्ट्रात चालू असणाऱ्या वेगवेगळ्या उपक्रमांच्या समन्वयातून अशा प्रकारचा प्रयोग राबविणे शक्य आहे. त्यादृष्टीने सध्या महाराष्ट्रात चालू असणाऱ्या काही उपक्रमांची माहिती याठिकाणी दिली आहे.

महाराष्ट्रात चालू असणारे उपक्रम

महाराष्ट्र स्टेट रुरल लायब्हलीहूड मिशन (MSRLM)^६

विविध गटांकडून आलेल्या सूचना लक्षात घेऊन केंद्र सरकारने २०१० मध्ये तोपर्यंत चालू असलेल्या स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजने चे रूपांतर National Rural Livelihoods Mission मध्ये केले. हा उपक्रम देशातील १२ राज्यांमध्ये चालू आहे. गरिबी निवारणाच्या या उपक्रमाला केंद्र सरकारबरोबर जागतिक बँकेकडून निधी मिळत आहे.

हा उपक्रम महाराष्ट्र स्टेट रुरल लायब्हलीहूड मिशन (MSRLM) मार्फत राबविला जातो. महाराष्ट्रातील या उपक्रमाला उमेद असे नाव देण्यात आले आहे. उमेद ची सुरुवात जुलै २०११ मध्ये झाली. महाराष्ट्र स्टेट मिशन हे ग्रामविकास विभागाशी जोडलेले आहे. हा उपक्रमांतर्गत इन्टेन्सिव आणि नॉन-इन्टेन्सिव अशा दोन पातळ्यांवर काम चालते. इन्टेन्सिव पातळीवर १३ जिल्ह्यांमधील ५० तालुक्यांमध्ये काम चालू आहे, तर उरलेल्या ३०१ तालुक्यांमध्ये नॉन-इन्टेन्सिव प्रकारचे काम चालू आहे. या १३ जिल्ह्यांमध्ये गडचिरोली, यवतमाळ, नंदुरबार, जालना, गोंदिया, वर्धा, सोलापूर, उस्मानाबाद, ठाणे, रत्नागिरी, बीड, चंद्रपूर आणि सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यांचा समावेश आहे.

या उपक्रमांतर्गत महिलांचे बचतगटांच्या माध्यमातून संघटन केले जाते. या बचतगटांचे पुढे गाव, क्लस्टर, तालुका आणि जिल्हा पातळीवर फेडरेशन केले जाते. वेगवेगळ्या संस्थांबरोबर (उदाहरणार्थ माविम) पार्टनरशिप करून मिशन तरफे ग्रामीण उपजीविकेशी संबंधित वेगवेगळे प्रयोग केले जातात. बचतगटांच्या माध्यमातून सामाजिक मोबीलियझेशन, कर्जाची उपलब्धता, रोजगारनिर्मिती असे उपक्रम राबविले जातात. त्याचबरोबर ह्या उपक्रमांमध्ये सहभागी असणाऱ्या व्यक्ती आणि संस्थांच्या क्षमता विकासासाठी प्रशिक्षणे घेणे हा त्यांच्या कामाचा एक मोठा भाग आहे.

६. <http://www.umed.in/English/DefaultEnglish.aspx>

त्यांच्या २०१३-१४ च्या वार्षिक अहवालातील आकडेवारी पहिली तर त्यांचे काय काम चालू आहे याचा अंदाज येऊ शकेल.

कोष्टक १० – महाराष्ट्र स्टेट रुरल लायब्हलीहूड मिशनची व्याप्ती

तालुक्यांची संख्या	३५१
गावांची संख्या	४८४२
बचतगटांची संख्या	१०३८५
महाराष्ट्र स्टेट रुरल लायब्हलीहूड मिशनपूर्वी अस्तित्वात असलेले आणि प्रशिक्षणानंतर मिशन मध्ये सहभागी करून घेतलेले बचतगट	१५४७०
गावपातळीवर प्राथमिक प्रशिक्षण देण्यात आलेले बचतगट	४६६२२
व्हिलेज ऑर्गनायझेशनची संख्या	४३९
रिव्हॉल्विंग फंड मिळालेल्या बचतगटांची संख्या	१२४३७
रिव्हॉल्विंग फंडची एकूण रक्कम (लाख रुपये)	१६५२.०५
बँकेकडून कर्ज मिळालेल्या बचतगटांची संख्या	३९७४४
बँकेकडून मिळालेल्या कर्जाची एकूण रक्कम (लाख रुपये)	४१९०२.९४

स्रोत – उमेद, वार्षिक अहवाल २०१३-१४

महाराष्ट्र आर्थिक विकास महामंडळ (माविम)^९

महाराष्ट्र सरकारच्या महिला सक्षमीकरणाच्या सर्व योजना राबविण्यासाठी माविम नोडल एजन्सी म्हणून काम करते. संपूर्ण राज्यात माविमचे कार्यक्षेत्र पसरलेले आहे. बचतगटांच्या माध्यमातून महिलांच्या क्षमता वाढविणे, त्यांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे, त्यांना कर्ज उपलब्ध करून देणे, बाजारपेठेशी जोडणे, आणि इतर गावपातळीवरील संस्था उभारून शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने वाटचाल करणे या उद्देशांसह माविम काम करते. माविमतर्फे बचतगटांचे कम्युनिटी मैनेज्ड रिसोर्स सेन्टर्स मध्ये संघटन केले जाते. ही रिसोर्स सेन्टर्स बचतगटांना विविध प्रकारे सपोर्ट देतात. वेगवेगळ्या सरकारी योजनांमध्ये उपलब्ध असणाऱ्या संसाधनांची माहिती घेऊन ती बचतगटांना उपलब्ध करून देणे हे या सेन्टर्सचे एक महत्वाचे काम आहे. बचतगटांच्या माध्यमातून एकत्र येऊन महिलांनी शेती आणि शेती आधारित इतर उद्योग हाती घ्यावेत यासाठी माविम तर्फे प्रयत्न केले जातात. यापैकी अनेक महिलांचे गट सामुहिक शेती देखील करत आहेत असे समजते. अर्थात त्या सर्व प्रयोगांचे संकलन होणे व ते त्यांच्या वेबसाईट वर उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. त्यातूनच अडचणी आणि अनुकरणीय पद्धती लक्षात येतील व धोरण व कार्यक्रमांची आखणी करण्यास देखील मदत होईल.

९. <http://www.mavimindia.org/>

रोजगार हमी योजना

रोजगार हमी योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागात जलसंधारण, सिंचन सुविधांचा पुरवठा, पाण्याच्या साठ्यांचे नुतनीकरण, भूविकास, पायाभूत सुविधा इत्यादी कामे केली जातात. ह्या योजनेमध्ये मोठ्या प्रमाणात निधी देखील उपलब्ध आहे. ह्या निधीमधून शेतकरी महिलांच्या गटांना उपयोगी ठरतील अशी जमिनीची व सिंचनाची कामे करता येऊ शकतील.

शेतीशी संबंधित योजना

केंद्र सरकार तसेच राज्य सरकार तरफे शेतकऱ्यांना फायद्याच्या ठरतील अशा अनेक योजना राबविल्या जातात. ह्यापैकी अनेक योजनांमध्ये महिलांसाठी विशेष आर्थिक तरतूद, किंवा योजनेच्या लाभामध्ये प्राधान्य अशा स्वरूपाचे घटक असतात. महाराष्ट्रात सध्या चालू असणाऱ्या अशा सर्व योजनांची माहिती शेतकरी मासिकाच्या अंकांमध्ये मिळू शकते.

अशा प्रकारच्या वेगवेगळ्या सरकारी उपक्रम आणि योजनांमध्ये मोठ्या प्रमाणात निधी उपलब्ध आहे. तसेच MSRLM आणि माविमच्या माध्यमांतून राज्यामध्ये महिलांच्या बचतगटांचे मोठे जाळे तयार झाले आहे. या बचतगटांचे संघटन होऊन गाव आणि तालुका पातळीवरच्या संस्थाही तयार झालेल्या आहेत. या सर्व घटकांमध्ये समन्वय साधून त्यांच्याकडील संसाधनांचा एकत्रित उपयोग केल्यास ग्रामीण महिलांच्या उपजीविकेसाठी काही वेगळे प्रयोग सुरू करता येतील. ■

भाग ५ / मागण्या

ह्या पूर्वी केलेल्या सर्व चर्चेच्या आधारे महिलांचा जंगल, जमीन, पाणीआणि इतर संसाधनांवरील हक्क वाढविण्याच्या दृष्टीने काय करायला हवे याबद्दल काही सूचनांची मांडणी या ठिकाणी केलेली आहे.

१. हिंदू वारसा हक्क कायदा

हिंदू वारसा हक्क कायद्यामधील सुधारणेप्रमाणे (२००५) मुलींना वडिलोपार्जित संपत्तीमध्ये समान हक्क मिळायला हवा. परंतु वेगवेगळ्या कारणांमुळे प्रत्यक्षात त्याची अंमलबजावणी होत नाही असे दिसते. अनेक महिला स्वखुशीने किंवा दबावाखाली आपल्या हिशयाची संपत्ती भावांच्या नावाने करून देतात. ही प्रथा थांबविण्याच्या दृष्टीने पुढील गोष्टी करणे आवश्यक आहे असे वाटते -

- प्रत्यक्षात असे होते हे माहीत असले तरी त्याबद्दलची पट्टुतशीर माहिती गोळा करणे गरजेचे आहे. अशा प्रकारे किंती महिला संपत्तीवरील हक्क सोडून देतात, याची माहिती मिळवून ती प्रसिद्ध केल्यास या प्रश्नाची व्यापकता स्पष्ट होऊ शकेल.
- ही हक्कसोड पत्रांची कारवाई तलाठी पातळीवर होत असते. त्यामुळे त्याठिकाणी हस्तक्षेप करणे आवश्यक आहे. या प्रश्नाबद्दल त्यांच्यात जागृती निर्माण करण्यासाठी तलाठी पातळीवरील अधिकाऱ्यांची प्रशिक्षणे घ्यायला हवीत. त्याचब्रोबर कोणी महिला दबावाखाली आपला हक्क सोडत असतील तर अशा घटनांची माहिती देण्याबद्दल त्यांना सूचना देण्यात याव्यात, जेणेकरून अशा केसेस मध्ये काही कारवाई होऊ शकेल.
- अशा प्रकारे हक्कसोड करण्यासाठी अधिक मुद्रांक शुल्क लागू करण्यात यावे, अथवा हिंदू वारसा हक्क कायद्याच्या कलम ६ मध्येच हि प्रक्रिया अवघड करण्याच्या दृष्टीने काही सुधारणा करावी जेणे करून त्याला आळा बसण्यास मदत होऊ शकेल.
- महिलांना व्यक्तिगत कायद्यांच्या अंमलबजावणीमध्ये येणाऱ्या अडचणी मांडण्यासाठी एक समिती असावी, ज्यामध्ये संबंधित विभागांचे शासकीय अधिकारी आणि स्त्री संघटनांचे कार्यकर्ते सहभागी असतील.

- त्याचबरोबर पत्नीला पतीच्या हयातीत त्याच्या संपत्तीत हिस्सा कसा मिळवता येऊ शकेल यासाठी कायद्यात काय प्रकारच्या सुधारणा/बदल करावे लागतील यावर विचार होणे आवश्यक आहे.

२. वनधिकार कायदा २००६

२००६ सालच्या वनहक्क कायद्यामुळे जंगलांवर अवलंबून असणाऱ्या आदिवासी लोकांचा जंगलावरील हक्क प्रस्थापित झाला आहे. या कायद्याची प्रभावी अंमबजावणी करून आदिवासींच्या उपजीविकेसाठी काही पर्याय उभे करण्याच्या दृष्टीने पुढील मुद्दे महत्वाचे आहेत

- जंगलावरील हक्काचे दावे करण्याची प्रक्रिया क्लिष्ट आणि वेळखाऊ असून, अजूनही अनेक दावेदारांचे दावे पडून आहेत. ही प्रक्रिया लवकरात लवकर पूर्ण होण्याची आवश्यकता आहे.
- या कायद्याप्रमाणे दिले जाणरे सर्व खाजगी दावे पती-पत्नी यांच्या संयुक्त नावाने दिले जाणे अपेक्षित आहे. परंतु प्रत्यक्षात मात्र अनेक ठिकाणी तसे होत नाही असे दिसते. या नियमाची कडक अंमलबजावणी झाली पाहिजे.
- सामुहिक वनहक्क पूर्ण समुदायाला जंगलावर अधिकार देतो, परंतु त्यामध्ये स्नियांचा अधिकार अटूश्य राहतो. त्यामुळे गावातील सर्व महिलांना सामुहिक जंगलावरील हक्क दृश्य स्वरूपात मिळण्यासाठी त्यातील काही भागावर महिलांचा हक्क मान्य करून त्या भागातील जंगल लागवड-वापर, त्याचे संरक्षण, संवर्धन याबद्दलच्या निर्णयांत प्रत्यक्ष महिलांचा सहभाग कसा निर्माण होईल हे पहावे लागेल.
- या जंगलांमध्ये महिलांना वनभाज्यांची लागवड करून त्याची विक्री करण्यासाठी बाजारपेठ उपलब्ध करून दिल्यास त्यांच्या उपजीविकेसाठी हातभार लागू शकेल.

३. खंडानी जमीन घेणे बाबत

महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या भागांमध्ये महिला खंडाने जमीन घेऊन स्वतंत्रपणे किंवा गटाने शेती करतात अशी अनेक उदाहरणे दिसून येतात. या प्रकारच्या प्रयोगांना चालना देण्यासाठी पुढील मुद्दे महत्वाचे आहेत

- जमिनी खंडाने घेण्याचे बहुतेक करार हे अनौपचारिक असतात. त्यामुळे ती जमीन खंडाने घेतलेल्या महिलांना सुरक्षा मिळू शकत नाही, तसेच बँकेतून त्यासाठी कर्ज घेणे ही अवघड जाते. अशा प्रकारची एक व्यवस्था उभी करण्याची गरज आहे, ज्यामध्ये या प्रकारच्या करारांना गाव पातळीवर पंचायती कडून मान्यता मिळेल, आणि ज्यामुळे महिला शेतकऱ्यांना योग्य ते संरक्षण मिळू शकेल.
- जमीन भाडेपटूच्याने देण्याबाबतचा नमुना कायदा निती आयोगाने सादर केला आहे. मध्यप्रदेश सरकारने हा कायदा पारित केला असून कर्नाटक आणि उत्तरप्रदेशमध्ये त्या दृष्टीने प्रक्रिया सुरू केली आहे. महाराष्ट्रातही ती सुरू व्हायला हवी.
- या महिलांना क्रेडीट आणि इतर इनपुट्स, कौशल्य प्रशिक्षण आणि त्यांच्या पिकविलेल्या मालासाठी बाजारपेठ हे सहकार्य उपलब्ध करून दिल्यास हा प्रयोग चांगल्या प्रकारे चालू शकतो.
- अशा प्रकारचे जे वेगळे प्रयोग आज महाराष्ट्रात होत आहेत, त्यांचे संकलन करून त्याला प्रसिद्धी देणे आवश्यक आहे.

४. मॉडेल अँग्रीकल्चर लँड लिसिंग अँक्ट, २०१६

शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या मोठ्या लोकसंख्येला जर ह्या कायदेशीर सुधाराचा फायदा व्हायचा असेल व जुन्या चुका टाळायच्या असतील तर ह्या अहवालात असलेल्या आधी नमूद केलेल्या काही मुद्यांचा पुनर्विचार करणे आवश्यक आहे. ह्यामध्ये प्रामुख्याने महिला, दलित, आदिवासी आणि इतर सामाजिक-आर्थिक दुर्बल घटक जे अल्पभूधारक आहेत, परंतु ज्यांच्या उपजीविकेचा मोठा भाग शेतीवर अवलंबून आहे, त्यांना सामावून घेणे, शेतीची कार्यक्षमता वाढवण्याच्या दृष्टीने खात्रीचे पाणी, क्रेडीट, रोजगार हमी, लोकाभिमुख तंत्रज्ञानावर अधिकार इत्यादी गोष्टींचाही विचार होणे गरजेचे आहे.

वंचित महिला, आदिवासी दलित गटांच्या दृष्टीने हा कायदा फायद्याचा ठरायचा असल्यास महाराष्ट्र राज्याने काही किमान तरतुदींचा अंतर्भाव करणे गरजेचे आहे.

- खंडाने घेता येण्याच्या जमिनीवर कमाल भूधारणा असावी जेणे करून जमिनीचे एकत्रीकरण टाळता येईल
- हे करार लेखी असावेत व त्यात शासनाची मध्यस्ती असावी
- करार मालक व खंडाने घेणाऱ्या व्यक्तीपुरताच मर्यादित न ठेवता त्यात महिला किंवा शेतकरी गटांना देखील वाव असावा जेणे करून सामुहिक शेतीसाठी संधी वाढू शकतील
- भाडे ठरवण्यासाठी काही किमान आधार किमती शासनामार्फत ठरवल्या जाव्यात.
- भाडेपट्टीने जमीन घेणाऱ्यासाठी एखादे ओळखपत्र असावे जेणे करून बँक अथवा इतर संस्थाकडून कर्ज घेणे सोयीस्कर ठरेल
- या सर्व करारांची नोंद ग्रामपंचायती मध्ये होणे आवश्यक आहे. त्याच बरोबर खंडाने देणारे व घेणारे अशा इच्छुकांची यादी देखील ग्रामपंचायतीत असावी व सर्व निर्णय हे ग्रामसभेत घेतले जावेत.

५. गायरान जमिनी रेग्युलराईज करणेबाबत

मराठवाड्यामध्ये अनेक दशके दलितांचा गायरान जमिनिसाठीचा लढा चालू आहे. या संदर्भात पुढील मागण्या महत्वाच्या आहेत

- गायरान जमिनी रेग्युलराईज करण्याचा जो शासन निर्णय आहे, त्याप्रमाणे दलितांना ते कसत असलेल्या गायरान जमिनी त्यांच्या नावाने करून दिल्या गेल्या पाहिजेत. अनेक गायरानधारकांचे दावे अजूनही तसेच पडून आहेत, त्यांच्यावर लवकरात लवकर कारवाई होणे आवश्यक आहे.
- हे दावे मंजूर होत असताना गायरानधारक म्हणून पती-पत्नी दोघांच्या नावाने ती जमीन मिळेल असा नियम आहे. या नियमाची कडक अंमलबजावणी व्हायला हवी.
- ज्या गायरानधारकांना जमीन अजून त्यांच्या नावाने मिळाली नाही, त्यांना ते जमिनीचे मालक नसल्याने शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या विविध योजना, तसेच दुष्काळासारख्या संकटकाळात मिळणाऱ्या सवलती यांचा लाभ घेता येत नाही. त्यांनाही हा लाभ मिळण्याची सोय होणे गरजेचे आहे.
- सध्या गायरान जमिनी रेग्युलराईज करण्यासाठी केवळ एक शासन निर्णय आहे, त्याचे वन अधिकार कायद्याप्रमाणे कायद्यात रुपांतर होणे गरजेचे आहे

६. कुळांच्या हक्कांचा निकाल लावणेबाबत

गायरानधारकांप्रमाणेच कोकणामधील कुळांचा ते कसत असलेली जमीन मिळविण्याचा लढा अनेक वर्षे चालू आहे

- अनेक कुळांचे पडून असलेले दावे लवकरात लवकर प्रक्रिया पूर्ण होऊन त्यांच्या नावाने त्यांना जमीन मिळायला हवी
- जमिनीवर कुळ म्हणून बहुतेक वेळा पुरुषाचे नाव असल्याने मिळणारी जमीन ही पुरुषाच्या नावाने मिळते. सरकारी खात्यांकदून दिल्या जाणाऱ्या जमिनीवर ज्याप्रमाणे पती-पत्नी दोघांचे नाव लावण्याचा नियम आहे, तसा तो कुळ कायद्याखाली मिळणाऱ्या जमिनीच्या बाबतीतही लागू होण्यासाठी काय करावे लागेल याचा विचार होण्याची आवश्यकता आहे.

७. राहील त्याचे घर ४ जानेवारीची अधिसूचना

४ जानेवारी २०१७ रोजी जाहीर केलेल्या अधिसूचनेप्रमाणे ‘महाराष्ट्र कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम’ ह्या कायद्याखाली कुळांना ते रहात असलेली जमीन त्यांच्या नावाने होण्याची वाट मोकळी झाली. ह्या नोटिफिकेशन मध्ये घरठाणाची जागा पती-पत्नीच्या संयुक्त नावाने मिळण्याची तरतूद नाही. तरी आणखी एक नोटिफिकेशन काढून असे जाहीर करावे की ह्या जमिनी पती-पत्नी च्या संयुक्त नावाने, आणि विधवा-परित्यक्ता महिला असल्यास त्यांच्या स्वतःच्या नावाने दिल्या जातील. ह्यासाठी महसूल आणि वन विभागाचे १० ऑगस्ट १९९४ मधील परिपत्रकाचा (शासन परिपत्रक क्रमांक संकीर्ण १०९४/४६७९/७८/ब-१) संदर्भ वापरता येईल.

८. विधवा परीत्याक्तांचे संपत्तीत अधिकार व गावठाणात घरासाठी जागा

विधवा आणि परित्यक्ता महिलांना पतीच्या संपत्तीमध्ये हिस्सा मागणे कठीण जाते. सध्याच्या परिस्थितीत त्यासाठी यांना साहाय्य करू शकेल अशी व्यवस्था उभारणे गरजेचे आहे.

महाराष्ट्राज्याच्या २०१५ च्यामहिलाधोरणामध्ये (पान ४६) असे नमूद करण्यात आलेले आहे की गावातील पडीत जमीन किती आहे ह्याचा आढावा घेऊन हि जमीन महिलांच्या गटांना पंचायतीच्या संमती कराराने देण्यात येईल. एकट्या महिला, महिला कुटुंबप्रमुख ह्यांना अशा प्रकारच्या करारामध्ये प्राधान्य देण्यात येईल. परंतु प्रत्यक्षात हे झालेले नाही. या धोरणाची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे वत्या अनुशंगानी एक नोटिफिकेशन निघणे आवश्यक आहे. यासाठी महिला संघटनांनी जोर धरण्याची आवश्यकता आहे.

गावठाण विस्तार जेथे जेथे प्रस्तावित होत असेल तेथे परित्यक्ता विधवा खियांना घरासाठी जागा देण्यात प्राधान्य मिळावे असा निर्णय सांगलीजिल्ह्यात ९० च्या दशकात जो लढा झाला त्यातून घेतला गेला व ५ गावामध्ये त्याची अमलबजावणी देखील झाली. सांगली जिल्ह्यात घेण्यात आलेल्या या निर्णयाचे सार्वत्रीकरण होण्याची गरज आहे व तशी मागणी करण्यात यावी.

९. आत्महत्याग्रस्त शेतकरी कुटुंबांतील विधवा महिलांचा प्रश्न

विदर्भातील आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांच्या पश्चात शेती करणाऱ्या महिलांचा प्रश्न गंभीर आहे. ह्या महिलांना मदत करू शकतील अशी मानसिक स्वास्थ्य आधार केंद्रे उभारण्याची आवश्यकता आहे. त्यांच्यावर असणाऱ्या कर्जाबदल त्यांना माहिती मिळवून देणे, तसेच त्यांच्या नावाने जमीन मिळण्यासाठी त्यांना सामाजिक आणि कायदेशीर सहकार्य मिळायला हवे. त्यांच्यासाठी असणाऱ्या योजना तसेच सरकारी निधी त्यांच्यापर्यंत पोहोचतो आहे ह्याची खात्री करण्यासाठी एक स्वतंत्र व्यवस्था असली पाहिजे. शेतकरी कुटुंबातील ज्या महिलांनी आत्महत्या केल्या आहेत, त्यांच्या नावाने जमीन नसल्यामुळे त्यांच्या नावांची नोंद आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांच्या यादीत होत नाही. अशा महिलांच्या नावाने जमीन असो अथवा नसो, यादीमध्ये त्यांच्या नावांची नोंद करण्याचे काम जिल्हाधिकारी पातळीवर व्हायला हवे.

१०. मुस्लीम महिलांचे वारसा हक्क

मुस्लीम महिलांच्या मालमत्तेवरील हक्कांच्या संदर्भात सरकार कडून फारशी कृती होत नाही. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात बहुतेक ठिकाणी व्यवहारात मुस्लीम पर्सनल कायद्याप्रमाणे वारसा न होता तो हिंदू वारसा कायद्याप्रमाणेच होताना दिसतो. बैठकांमधून आणखी एक मागणी समोर आली ती म्हणजे वकफ बोर्डाच्या जमिनींचे त्याचा वापर कशासाठी केला जातो यासंदर्भात ऑडीट करण्यात यावे. अशा जमिनी त्या समाजातील महिला शेतकऱ्यांच्या गटांना देण्यात याव्यात.

११. पाण्याच्या संदर्भातील मागण्या

पाण्याचे नियोजन, हक्क, व्यवस्थापन व वापर या सर्व निर्णयप्रक्रियामध्ये महिलांचा समावेश असणे महत्वाचे आहे. घरगुती वापराचे पाणी व सिंचनाचे पाणी याच्या व्यवस्थापनासाठी गाव व धरणाच्या लाभक्षेत्रावर समित्या स्थापन झाल्या आहेत. त्यामध्ये महिलांचा सहभाग जरी असला तरी तो अर्थपूर्ण होण्यासाठी पाण्याशी संबंधित सर्व विभागांनी महिलांच्या संदर्भात एक सविस्तर स्ट्रॉटेजी पेपर तयार करावा व त्यासाठी आवश्यक अशा बजेटची तरतूद करावी.

१२. उपजीविके संदर्भातील योजना व कार्यक्रम

सध्या महाराष्ट्रात सरकारचे वेगवगळे उपक्रम चालू आहेत. महाराष्ट्र रुल लायब्लिहूड मिशन आणि माविम गावांमध्ये बचतगटांच्या माध्यमातून महिलांना संघटीत करून रोजगार निर्मिती करण्याचे प्रयोग करत आहेत. महिलांना स्वस्त दराने कर्ज मिळण्याच्या योजना आहेत. महिला किसान सशक्तीकरण परियोजना यासारख्या योजना आहेत. तसेच नरेगामार्फत शेती-जमिनीची कामे करण्यासाठी पैसा उपलब्ध होऊ शकतो. कुटुंबश्री सारख्या उदाहरणाप्रमाणे या सर्व संसाधनांचा एकत्रित वापर केल्यास ग्रामीण महिलांच्या उपजीविकेसाठी चांगला पर्याय उभा राहू शकतो.

१३. मायक्रो फायनान्स कंपन्यांना आला घालण्याची गरज

मायक्रो फायनान्स कंपन्यांचे वाढते प्रमाण - खास करून दुष्काळी भाग आणि शेतकरी आत्महत्या ग्रस्त विदर्भामध्ये - हा गंभीर विषय आहे. ह्या कंपन्यांवर नियंत्रण ठेवणे गरजेचे आहे. तसेच दुष्काळ, किंवा शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ह्यासारख्या संकटकाळात कर्ज परतफेडीचे जे नियम रिझर्व बँकेच्या नियमांप्रमाणे लागू होतात ते ह्या कंपन्यांनाही लागू व्हावेत. यासंदर्भात आंध्रप्रदेश सरकारने दिलेला वटहुकुम पाहता येईल.

१४. क्षमता विकास व प्रशिक्षणे

गावांमध्ये महिलांच्या हक्कांसाठी काम करणाऱ्या संस्था/संघटनांचे प्रतिनिधी तसेच शेतकरी महिला यांना जल जंगल व जमीनी संबंधीचे वेगवेगळे कायदे आणि त्याची अंमलबजावणी, तसेच जमीन आणि संसाधनांवरील महिलांचा अधिकार यासंदर्भात प्रशिक्षणे मिळवीत. तसेच तलाठी, ग्राम सेवक, सरपंच व ग्राम पंचायतीचे सदस्य, तहसीलदार यांनाही कायद्याचेव एकंदरीत समाजातील विषमता यासंदर्भात प्रशिक्षण मिळणे आवश्यक आहेत.

१५. कायद्याशी सुसंगत नसलेल्या शासन निर्णयाबाबत खुलासा करणे

लक्ष्मी मुक्ती(१९९२), घर दोघांचे(२००३) या सारख्या परिपत्रकांची अंमलबजावणी महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी झाली आहे. ही परिपत्रके कायद्याशी सुसंगत नसल्यामुळे त्यातून वारसा, खरेदी विक्री व इतर व्यवहारामध्ये प्रश्न निर्माण होऊ शकतात. त्या अनुषंगाने शासनाने या सर्व संदर्भातील आपली भूमिका स्पष्ट करण्याची गरज आहे. ■

संदर्भ :

1. SOPPECOM. 2008. Women and land rights in Maharashtra: Exploring the facilitating and constraining factors in achieving resource rights
2. SOPPECOM. 2012. Women and land rights: study of campaigns led by SWISSID India partners, YUVrural, Sakav, and RDC
3. Women's Studies Centre, ILS Law College, SOPPECOM. 2016. Women's right over land forest and water: issues emerging from state level consultation held on 5-6 April 2016
4. सोपेकॉम. २०१६. निया व जमिनीवरील अधिकार : सांगली जिल्ह्यातील एक अभ्यास
5. Kulkarni, Seema. 2017. Collective farming in Kerala and lessons for Maharashtra <http://vikalpsangam.org/static/media/uploads/Resources/kudumbashreecollectivefarmingsvsseema.pdf>

सोपेकॉम (Society for Promoting Participative Ecosystem Management) ही एक स्वयंसेवी संस्था असून १९९१ पासून नैसर्गिक साधन संपत्तीचे व्यवस्थापन ह्या विषयात काम करत आहे. त्या अंतर्गत पाण्याचे व्यवस्थापन आणि संबंधित प्रश्न हा सोपेकॉमच्या कामाचा प्रमुख भाग राहिला आहे. नैसर्गिक साधनांचा योग्य आणि शाश्वत वापर, त्यातून मिळणाऱ्या फायद्याचे समन्यायी पद्धतीने वाटप, आणि ह्या संसाधनांचे विकेंद्रित आणि लोकशाही पद्धतीने व्यवस्थापन ही संस्थेची प्रमुख तत्वे आहेत. प्रामुख्याने संशोधन/अभ्यास, प्रशिक्षणे, धोरणात्मक पातळीवर मांडणी हे संस्थेच्या कामाचे स्वरूप आहे.

सोपेकॉमच्या नैसर्गिक साधनांचे समन्यायी वाटप आणि त्यांचे एकत्रित व्यवस्थापन यासंबंधी दृष्टीकोनामध्ये 'लिंगभाव' हा एक अत्यंत महत्वाचा मुद्दा आहे. लिंगभाव, पाणी आणि उपजीविका ह्यांच्याशी संबंधित वेगवेगळ्या विषयांवर सोपेकॉमचे काम चालू आहे. महिलांचा जमीन आणि इतर नैसर्गिक संसाधनांवरील हक्क हा त्यापैकीच एक प्रमुख विषय.

ह्या विषयावर मागील काही वर्षांमध्ये केलेल्या कामावरच ही पुस्तिका आधारित आहे. आज ह्या प्रश्नासंबंधी महाराष्ट्रात काय परिस्थिती आहे, तसेच ह्या प्रश्नावर भविष्यात काम करण्याच्या दृष्टीने काय करता येईल ह्याची मांडणी करण्याचा हा एक प्रयत्न आहे.

